

AKADEMIAR DERGİSİ

ANKARA 2020 (HAZİRAN) - Sayı: 8 - s. 63-102

Gönderilme Tarihi: 11.02.2020, Kabul Tarihi: 05.05.2020

<https://doi.org/10.46231/akademiar.688060>

■ HALLÂC-I MANSUR'UN YARGILANMA SÜRECİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ¹

The Prosecution Process of Mansour Hallaj: A Revaluation

Doktora Öğrencisi

AKİF DURSUN

Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

orcid.org/0000-0001-5392-2162

akifdursun@gmail.com

¹ Bu makale yazarın “Tasavvuf Fıkıh İlişkisi” isimli yayınlanmamış doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

Öz

Hallâc-ı Mansur, daha yaşadığı çağda tartışma konusu olan güçlü bir sûfi şahsiyettir. Döneminde sûfiler arasında etkili olduğu gibi halk kitleleri arasında da etkili olmuştur. Sözleri ve davranışları dönemin uleması ile mutasavvıfları arasında tartışmaya yol açarken, dönemin olayları nedeniyle teyakkuzda olan devlet erkânı arasında da huzursuzluğa neden olmuş; bu sebeple H. 301 yılında tutuklanmış, yargılanmış, sekiz yıl hapis ve gözetim altında tutulmuş, H. 309 yılında da devrin veziri Hamid b. Abbas tarafından yeniden mahkeme kurularak başkanlığını Malikî Kadı Ebû Ömer'in yaptığı bir heyet tarafından idama mahkûm edilmiştir. Hallâc idam edildikten sonra hakkındaki tartışmalar bitmediği gibi daha da artmıştır. Daha sonra gelen fakihlerin çoğunluğu idam kararını doğru bulmuş; sûfiler ise haksız bulmuştur. Bununla birlikte idam kararını haklı bulmayan fakihler olduğu gibi, idam kararını doğru bulan sûfiler de vardır. İdam kararını doğru bulan fakihler, Hallâc'ın sözlerini de değerlendirmekle birlikte, büyük oranda yargılayan mahkeme heyetinin fakihlerden oluşmasına ve onların bu husustaki oybirliğine, ayrıca dönemin fakihlerinin bu karara itiraz etmeyişlerine atıfta bulunmuşlardır. Bu makalede Hallâc'ın hayat hikâyesine değinildikten sonra özellikle mahkeme süreci ve hakkında söylenenler olabildiğince nesnel şekilde aktararak, yargılama süreci ve verilen hüküm hakkında değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Hallâc, ene'l-hak, hulûl, zındık, Ebû Ömer.*

Abstract

Mansur al-Hallaj is a significant sufi figure who was the topic of controversies even in the period he lived. During his life, he affected both sufis and the people. His sayings and behaviours induced disputes between sufi scholars and ulema and he also made high state officials, who were excessively careful because of the circumstances of that era, uncomfortable. Thus, he was imprisoned at 301 H., judged at the court, kept in prison for eight years and he was condemned to the death by Hameed ibn Abbas, Vizier of the era, at 309 H. by the fatwa of Abu Omar, who was a Maliki qadi . With his execution, the controversy about him has not ended, on the contrary, it has increased even more. Most of the fuqaha after him have approved the decision of execution, but the sufis have not. On the other hand, some fuqaha have not found the death sentence justified and there are some sufis who think the decision of the court was appropriate. The fuqaha, who found the execution decision correct, have evaluated the words of Hallaj, but also reminded of the court board composed of the judges and of their unanimity in this regard, as well as the fact that the judges of that period did not object to this decision. In this article, after touching on Hallaj's life story, we make an evaluation of the trial process and the verdict through transmitting, as objective as possible, especially the court process and what has been said about him.

Keywords: *Hallaj, Ana al-Haq, Hulul, Zindiq, Abu Omar.*

Giriş

Hallâc-ı Mansur, daha yaşadığı çağda tartışma konusu olmuş, idam edildikten sonra hakkındaki tartışmalar bitmeyip artmış, özellikle fakihler ile sûfiler arasında ihtilaf konusu olmuştur. Sûfiler Hallâc'ı bir aşk şehidi olarak değerlendirmişler, hakkında menkıbeler üretmişler; dönemin fakihlerinin aldığı idam kararını destekleyen fakihler ise onun küfrünü ve zındıklığını ispat etmeye çalışmışlardır. Beşinci yüzyıldan itibaren yazılan sûfi kaynaklarının çoğunluğunda ölüm sebebi olarak “ene'l-hak” demesi gösterilmiş, daha sonra bu söz üzerine bir edebiyat oluşmuştur.

Hallâc hakkında yazılan eserlerin çok büyük kısmı tasavvuf kaynaklarıdır. Tasavvuf eserleri haricinde daha çok itikad kitaplarında ve sapık fırkaları anlatan kitaplarda değinilmiştir. Fıkıh kitaplarında Hallâc konusu nadiren gündeme gelmiş, yargılanma süreci ise bizim ulaştığımız kaynaklara göre hiç değerlendirilmemiştir. Yargılanma süreci detaylarıyla tarih ve teracim kitaplarında anlatılmış, bunların bir bölümü tarafsız bir anlatımı benimserken, çoğunda Hallâc hakkında verilen hükmü olumsuz bir dil kullanılmıştır.

Biz bu araştırmamızda, Hallâc'ın yaşadığı döneme en yakın zamanlarda kaleme alınmış tarih kitaplarını esas alarak² Hallâc'ı idama götüren süreci, yargılanmasını, lehinde ve aleyhinde söylenenleri ortaya koymaya ve buna göre yargılanma sürecini, idam kararının gerekçesini ve hakkında verilen hükmü fıkıh penceresinden değerlendirmeye gayret edeceğiz.

² Makalenin yazımı esnasında Türkçe yazılmış makaleler, imkân nisbetinde incelenmiş ancak ilgili makalelerde, konumuzla alakalı bölümler burada aldığımız klasik kaynaklar ile Massignon'un eserine istinat ettiği için ayrıca kaynak olarak kullanılmamıştır. Bu makalelerin bir kısmı şunlardır: Rıza Bakış, “Hüseyin b. Mansûr el-Hallâc”, *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: Endülü's ve Felsefenin İsrakili (leşmesi) ği*, İnsan Yay., İstanbul 2015, c. 7, s. 55-87; Betül Gürer, “Övgü ve Yergi Bağlamında Sûfilerin Nazarında Hallâc-ı Mansûr”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi (İLTED)*, 2017, sayı: 47, s. 171-197; Darshan Singh, “Cüneyd ve Hallac'ın Sünnet, Ahvâl ve Makâmât'a Karşı Tutumları”, terc: Ahmet Cahid Haksever, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara 2000, cilt: II, sayı: 4, s. 231-238. Ayrıca Rıza Bakış'ın “Hallâc'a Göre Varlık ve Dinî Tecrübe” isimli, doktora tezi de (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, Temmuz 2010) gözden geçirilmiştir.

1. Ana hatlarıyla Hallâc'ın Hayatı

Hallâc'ın tam adı Hüseyin b. Mansur el-Hallâc, künyesi Ebu'l-Muğîs'tir. Ebû Abdullah olduğu da söylenmiştir. Dedesi Mahammâ³ isminde İran Beyda'dan Mecûsî birisidir.⁴ Pamuk çırpıcı manasına gelen Hallâc lakabını alması hususunda üç rivayet vardır: Birincisi, insanların gönüllerindeki sırlara muttali olduğu, pamuk çırpan kişinin pamuğun özünü çıkardığı gibi konuşmanın özünü çıkardığı için bu unvanı almıştır. İkincisi, Hallâc, Vasıt'ta bir Hallâcın (pamuk çırpıcısının) işyerinde iken oranın sahibini bir yere göndermiş, bu kişi döndüğünde, çok olmasına rağmen, işyerindeki bütün ham pamukların çırıldığını görünce ona Hallâc ismini vermiştir.⁵ Üçüncüsü ise babası hallaç (pamuk çırpıcısı) olduğu için bu ismi almıştır.⁶

Kaynakların küçük oğlu Hamd'in rivayetini temel alarak aktardıklarına göre Hallâc, h. 244 yılında Beyda'nın Tûr bölgesinde doğmuştur. İlk kaynaklarda açıkça yazılmasa bile Massignon ve onu takip eden diğer yazarlara göre babası pamuk çırpıcılığı ile uğraşan bir esnaftır. Daha Hallâc küçük yaşta iken ekonomik sıkıntılar sebebiyle Vasıt'a göç etmiştir.⁷ Vasıt'ın halkının çoğu Hanbelî'dir, hadisçileri ve hafızlarıyla meşhurdur. Hallâc, 14 veya 16 yaşına kadar Kur'an eğitimi ve diğer temel eğitimlerini burada almıştır.⁸ Buradan Tüster'e geçerek, iki yıl işarî tefsirin ilk temsilcilerinden Sehl et-Tüsterî'nin (ö. 283/896) öğrencisi olmuştur. Tüster'de iken ilk seyahatini 18 yaşında iken Basra'ya yapmış, burada Amr b. Osman el-Mekkî'ye (ö. 297/910) bağlanmış, ondan hırka giymiştir. Şeyhi olarak kabul edilen Amr b. Osman el-Mekkî'nin yanında 18 ay kalmış; bu süreçte Ebû Ya'kub

³ Arapça yazılışı "محمى" olup Mahmâ şeklinde okumaya da uygundur. Massignon, Mahammâ olarak okumuş, daha sonra bu okunuş takip edilmiştir.

⁴ Hatib el-Bağdâdî, Ebûbekir Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Tarihü Bağdad*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2002, c. 8, s. 112.

⁵ Arîb b. Sa'd, *Sılatü Târihi't-Taberî* (*Tarihü't-Taberî* içinde), Dâru't-Turas, Beyrut 1387, c. 11, s. 223; Hatib, *Tarihü Bağdad*, c. 8, s. 114.

⁶ Hatib, *Tarihü Bağdad*, c. 8, s. 114.

⁷ Tâhâ Abdülbâki Sürur, *el-Hallâc (Şehîdü't-Tasavvufi'l-İslâmî)*, Dâru'n-Nehdâ, Kahire, ts., s. 32-33.

⁸ Louis Massignon, *The Passion of al Hallaj: The Mystic and Martyr of Islam*, İngilizceye trc. Herbert Mason, Princeton University Press, New Jersey 1982, c. 1, s. 58; Süleyman Uludağ, "Hallâc-ı Mansur", *DİA*, c. 15, s. 377.

Akta' adlı bir sûfinin Ümmü Hüseyin adında kızı ile evlenmiştir. Bu evliliğini şeyhi Amr b. Osman el-Mekkî onaylamamış; bu evlilik sebebiyle kayınpederiyle şeyhi arasında şiddetli husumet oluşmuştur. Hallâc bu durumu Cüneyd'e arz ederek ne yapması gerektiğini sorunca Cüneyd ona sabretmesini ve iki tarafı da idare etmesini tavsiye etmiştir.

Amr Mekkî sebebiyle Basra'dan ayrıldıktan sonra, Bağdat'a gitmiş ve Cüneyd'in talebesi olmuş, ancak bir süre sonra onunla da araları açılmıştır. Burada Şiblî ile de tanışmıştır. Sürur'a göre bu sırada kendine has bir metot geliştirmiş ve okul açmıştır.⁹

Bir süre sonra h. 270'de ilk haccını yapmak üzere Hicaz'a gitmiş, burada bir sene kadar kalmış, bu sürede ağır bir riyazet yapmıştır¹⁰. Hallâc, daha sonra bir grup sûfî ile birlikte Bağdat'a dönerek Cüneyd'in sohbetlerine devam etmiş, bu sırada sorduğu bazı sorulara Cüneyd cevap vermemiş, Hallâc'ın sorularında iddia sahibi olduğunu söyleyince, Hallâc ondan uzaklaşmış ve ailesini alarak Tüster'e dönmüştür. Aralarında bir yıla yakın kaldığı Tüster halkı Hallâc'a çok büyük ilgi göstermiş, bu da oradaki pek çok kişinin kıskançlığını celbetmiştir.

Hallâc, h. 274-279 arasında beş yıl sürecek bir yolculuğa çıkmak üzere Tüster'den ayrılmış, Horasan, Mâverâünnehir, Sicistan ve Kirman bölgelerini dolaşmış, sonra Fars'a dönüp sohbet halkaları kurmuş, halka vaazlar vermiş, onları Allah'a davet edip onlar için eserler yazmıştır. Fars'ta ona Ebû Abdullah ez-Zâhid lakabını vermişlerdir. Ardından Ahvaz'a geçmiş, ailesini de buraya getirtmiştir. Ahvaz'da meclis kurup vaazlar vermeye başlayan Hallâc, halkın ve toplumun ileri gelenlerinin büyük teveccühüne mazhar olmuş, burada kendisine Hallâc-ı Esrâr ismi verilmiştir. Kısa bir müddet Basra'ya gidip gelmiş, daha sonra ailesini Ahvaz'da bırakarak çok sayıda (400) müridiyle birlikte 281/894 yılında ikinci defa hac yapmak üzere Mekke'ye gitmiştir. Bu yolculukta sûfilere mahsus yamalı elbise (murakka') giymiştir.

Bu süreçte şeyhi Amr b. Osman el-Mekkî'nin, Huzistan bölgesi-

⁹ Sürur, *el-Hallâc*, s. 37.

¹⁰ Yaşar Nuri Öztürk, *Enel Hak İsyanı Hallâc-ı Mansur*, Yeni boyut Yayınları, İstanbul 2012, 6. Baskı, c. 1, s. 157-158.

ne aleyhine mektuplar gönderdiği, bunun üzerine ondan giydiği sûfi hırkasını çıkararak, (asker elbisesi kabul edilen) kaba giydiği nakle-dilmiştir. Bunun hangi tarihte olduğu belli değildir; ancak Huzistan eyaletine bağlı Tüster veya Ahvaz'da iken olmalıdır.

Mekke'de kendisini kıskanan sûfi Ebû Ya'kub en-Nehrecûrî (ö. 330/941) onun aleyhinde konuşmuştur. Hac dönüşü Basra'da bir ay kaldıktan sonra Ahvaz'a gelen Hallâc, öğrencisi ve saray bürokratlarından Ebu Abdullah Hamd b. Abdurrahman el-Kunnâî'nin davetiyle,¹¹ ailesini ve buranın ileri gelenlerinden bir grubu yanına alarak Bağdat'a geçmiş, burada bir veya iki sene kaldıktan sonra küfür ve şirk beldelerini Allah'ın dinine davet etmek için mânevî bir işaret aldığını söyleyerek ailesini müridlerinden birine emanet edip deniz yoluyla Hindistan'a gitmiştir.¹²

Hindistan'a Hallâc ile aynı gemide giden birinin aktardığına göre Hallâc'a "niçin Hindistan'a geldiğini" sormuş; o da, "sihir öğrenmek ve halkı Allah'a davet etmek için" demiştir. Geminin yanaştığı sahilde bir kulübedeki yaşlı bir kişinin yanına giden Hallâc, "burada sihir öğreten birini biliyor musunuz?" diye adama sorunca, adam elindeki bir top ipi yukarı fırlatıp ip düz hale gelmiş; adam ipe tırmanıp yukarı çıkıp aşağı inince, "böyle bir şey mi istiyorsun" diye sormuştur. Nakleden "sonra Hallâc'dan ayrıldım, daha sonra Bağdat'a dönene kadar görmedim" diyor.¹³ Bu sihir işini bir kadının gösterdiği, Hallâc'ın "Hindistan'a bu kadın için geldiğini" söylediği de rivayet edilmiştir.¹⁴

Hindistan'la başlayan ve beş yıl süren (h. 284-289) bu ikinci yolculuğunda Horasan (Tâlekân), Mâverâünnehir, Türkistan, Maçin (Turfan ve Keşmir)'i dolaşmış, buralarda insanları Allah'a davet etmiş, gezdiği yerlerdeki halklar için eserler yazmıştır. Geri döndüğünde Hindistan'dan mektup yazarların "el-muğîs", Maçin ve Türkistan'dan yazarların "el-mukîr", Horasan'dan yazarların "el-mümeyyiz", Fars'tan yazarların "Ebû Abdillâh ez-zâhid", Huzistan'dan yazarla-

¹¹ Öztürk, *Hallâc-ı Mansur*, c. 1, s. 175.

¹² Hatîb, *Tarihü Bağdad*, c. 8, s. 112-113; Uludağ, "Hallâc-ı Mansûr", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/Hallâc-i-mansur> (21.11.2019).

¹³ Hatîb, *Tarihü Bağdad*, c. 8, s. 119. Uludağ, "Hallâc-ı Mansûr", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/Hallâc-i-mansur> (21.11.2019).

¹⁴ Arîb b. Sa'd, *Sılatü Târihi't-Taberî*, Leiden 1898, s. 93.

rın “eş-Şeyh Hallâcu'l-Esrâr” yazdıkları; Bağdat'ta “el-mustalem”, Basra'da “el-muhayyer” unvanı ile anıldığı aktarılmıştır. Bu seyahatten dönünce aleyhindeki faaliyetler de tekrar başlamıştır.¹⁵

289'da Bağdat'a dönmüş, 290'da üçüncü haccı için Mekke'ye gitmiş ve burada iki yıl kalmıştır.¹⁶ Bağdat'a dönünce bir yer satın alarak buraya ev (dergâh) yaptıran Hallâc'da bir değişikliğin olduğu gözlemlenmiştir. Sadece kendisinden çıkan bir manaya insanları çağırmaya başlayan Hallâc'ın sözleri ve davranışları halk ve ulemâ arasında yeni bir huzursuzluk meydana getirmiş, bunun üzerine zamanındaki Zahirî âlimlerin reisi konumundaki Muhammed b. Dâvûd ez-Zâhirî (ö. 297/910)¹⁷ öncülüğünde bir grup âlim Hallâc'ın aleyhinde bir faaliyet başlatmıştır. Halifenin hacibi Nasr el-Kuşûrî sebebiyle Hallâc ile halifenin veziri Ali b. İsa arasında, yine Şiblî, Cüneyd-i Bağdâdî¹⁸ ve sûfiyyenin bazı ileri gelenleri ile arasında da çeşitli sıkıntılar oluşmuştur. Bazıları onun sihirbaz veya deli olduğunu ileri sürerken bazıları da kerâmet sahibi, sorulara cevap veren bir velî olduğunu söylemişlerdir.¹⁹

Yaşar Nuri Öztürk'e göre Hallâc üçüncü haccından sonra Bağdat'a dönünce siyasî faaliyetlere başlamıştır.²⁰ Bu süreçte saray mabeyncisi Nasr el-Kuşûrî ve halifenin annesi Türk asıllı Şağab'ın, Hallâc'ın bağlularından olduğu söylenmiştir. Öztürk'e göre faaliyetleri önce Cüneyd-i Bağdâdî ve ekibi arasında huzursuzluğa neden olmuş, aleyhindeki faaliyetlerin başını fakih Muhammed b. Davud ez-Zahirî çekmiştir. Siyasette ilk taciz, arası Nasr el-Kuşûrî ile bozuk olan bir vezirden gelmiştir. Öztürk, Hallâc karşıtlarının “Hallâc, halifeyi indi-

¹⁵ Hatîb, *Tarihu Bağdad*, c. 8, 113; Uludağ, “Hallâc-ı Mansûr”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/Hallâc-i-mansur> (21.11.2019).

¹⁶ Öztürk, *Hallâc-ı Mansur*, c. 1, s. 178-180.

¹⁷ Ebû Bekr Muhammed b. Dâvûd b. Alî el-İsfahânî ez-Zâhirî (ö. 297/910), Zahirîliğin kurucusu Davud ez-Zahirî'nin oğlu ve Zahirîliğin ikinci imamı; bkz. Saffet Köse, “İbn Dâvûd Ez-Zâhirî”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-davud-ez-zahiri> (20.10.2019)

¹⁸ İbnü's-Sâî, Ebû Tâlib Tâcüddîn Alî b. Eenceb b. Osmân el-Hâzin, *Ahbârü'l-Hallâc*, tahk.: Mevkuf Fevzi el-Cebr, Dâru't-Talîa el-Cedîde, Dimeşk 1977, s. 88.

¹⁹ Hatîb, *Tarihu Bağdad*, c. 8, s. 113.

²⁰ Öztürk, *Hallâc-ı Mansur*, c. 1, s. 180-182.

rip onun yerine geçmeyi planlıyor” dedikodusunu çıkardıklarını iddia etmektedir.²¹

Bu sebeple hakkında takibat başlatılınca Bağdat’tan Ahvaz’a kaçmış, Sus’ta bir yıl saklanmış, burada h. 300 senesinde Sûs emiri Ali b. Ahmed er-Râsibî tarafından tutuklanarak yargılanmak üzere Bağdat’a gönderilmiştir. Yanında kayınbiraderi de vardır.²²

Massignon’dan alarak, İbnü’l-Mu’tez’in²³ darbe ile hilafete gelmesini destekleyenlerden birinin Hallâc olduğunu iddia eden Sürur, bu hilafetin bir gün sürmesinin ardından, Muktedir’in tekrar hilafeti ele geçirmesi ile idareyi ele alan vezir İbnü’l-Furat’ın Hallâc hakkındaki ilk takibatı başlattığını, onun da bunun üzerine Sus’a kaçarak üç yıl Hanbelî dostlarının evinde saklandığını, buradan bir ihbarla yakalanarak Bağdat’a getirildiğini söylemektedir.²⁴

2. Hallâc’ın Yargılanması

Hallâc, ilk olarak h. 301 (m. 913) yılında Bağdat’ta yargılanmış, Karamita²⁵ davetçilerinden olduğu söylenince de hapse konmuştur. İbnü’l-Cevzî’nin kaydına göre ise rububiyet iddiasındadır. Karamita davetçisi olma, ilahlık ve hulul iddiasında bulunma suçlamaları ile kadıların huzuruna çıkarılmış, sorguya Vezir Ali b. İsa da katılmış ancak kadılar mahkûm edecek bir delil olmadığını söylemişlerdir. Yine de Vezir, herhalde hem Hallâc’a hem de başkalarına gözdağı için, onu polis teşkilatının doğu ve batı kapısında canlı olarak çarşıya gererek “işte bu Karamita davetçilerinden biridir” diye ilan ettirmiş, sonra da

²¹ Öztürk, *Hallâc-ı Mansur*, c. 1, s. 187-188.

²² İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, *Tecaribü’l-ümmem ve teâkubu’l-himem*, Suruş, Tahran 2000, c. 5, s. 86; Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî, *Târihu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’l-a’lâm*, tahk.: Ömer Abdüsselam et-Tedmirî, Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut 1993, c. 23, s. 8.

²³ Ebu’l-Abbâs Abdullâh b. Muhammed el-Mu’tezz-Billâh b. Ca’fer el-Mütevekkil-Alellah el-Abbâsî (ö. 296/908). Edip, münekkit ve şair olarak tanınan İbnü’l-Mûtez bir günlük halifelik yapmıştır. Geniş bilgi için bkz. İsmail Durmuş, “İbnü’l-Mu’tez”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-mutez> (01.12.2019).

²⁴ Sürur, *el-Hallâc*, s. 96-97.

²⁵ Karmatîler Abbasi devletini uzun süre meşgul etmiş batınî bir harekettir. (Bkz. Sabri Hizmetli, “Karmatîler”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/karmatiler> (13.10.2019).

halifenin yanında hapsedmiştir.²⁶ Mahkemenin bir heyetle yapılması, Vezirin yargılamada bulunması ve kadıların mahkûm edecek delil olmadığını söylemelerine rağmen ceza vermesi bu mahkemenin bir Mezalim mahkemesi olduğunu göstermektedir.

Hapsedilmesine rağmen Hallâc, kaynaklarca bağılı olduğu söylenen mabeyni Nasr el-Kuşûrî ile Halife Muktedir'in annesi Seyyide Şagab sayesinde bir süre sonra rahat hareket etmeye başlamış, gözetim altında yazmaya, irşada ve faaliyetlerine devam etmiştir.²⁷

Hatib Bağdâdî'nin aktardığına göre Abbasî Halifesi Muktedir Billah'ın Ali b. İsa'dan sonraki veziri Hamid b. Abbas'a, Hallâc'ın saray çevresinde etkinlik kazandığı bilgisi ulaşmış; saray hizmetçilerinden birisi Hallâc'ın ölümleri dirilttiğini, kendisine cinlerin hizmet ettiğini ve istediği şeyleri kendisine getirdiğini söylemiştir. Bu arada âlimlerden ve tasavvufla da ilgisi olan Ebu Ali el-Evâricî, vezir Ali b. Hüseyin'e saray kâtiplerinden Muhammed b. Ali el-Kunnâî'nin Hallâc'a ibadet ettiğini ve insanları ona çağırıldığını söylemiş; bunun üzerine Ali b. Hüseyin, Muhammed b. Ali el-Kunnâî'nin evine baskın yaparak orada Hallâc'ın yazdığı çeşitli yazılar ve defterler bulmuştur. el-Kunnâî de Hallâc'ın müridi olduğunu itiraf etmiştir.

Bu gelişmeler üzerine Vezir halifeden Hallâc'ın kendisine teslim edilmesini istemiş ancak saray hacibi Nasr el-Kuşûrî buna engel olmuştur. Bunun üzerine Vezir Hamid, Hallâc'ı bir yerde ikamete mecbur etmiş, her gün meclisine gidip açığını aramıştır. Bu arada Hallâc, kelime-i şehadet, tevhid ve İslam'ın şiarlarından başka bir şey göstermemiştir. Vezir Hamid, müritlerinden tespit edebildiklerinin evine baskın yaptırmış, bu baskınlarda çeşitli yazılar ve mektuplar bulmuşlar, Türkistan'a gönderilen iki davetçisinin adını tespit etmişlerdir. Davetçilerine yazdıkları mektupların şifreli olduğu söylenmiştir.²⁸

Vezir Hamid b. Abbas, uzun bir uğraştan sonra Hallâc'ı yargılamak üzere bir mahkeme kurdurmuştur. Mahkemenin reisi ünlü

²⁶ Arîb b. Sa'd, *Sılatü Târih*, s. 101-102; İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî, *el-Muntazam fi tarihü'l-ümem ve'l- mülük*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1992, c. 13, s. 204-205. İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-Ümem*, c. 5, s. 86; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, c. 23, s. 8.

²⁷ Öztürk, *Hallâc-ı Mansur*, c. 1, s. 197-198.

²⁸ Arîb b. Sa'd, *Sılatü Târih*, s. 90; İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-ümem*, c. 5, s. 135-136.

Malikî kadısı Ebu Ömer Muhammed b. Yusuf el-Hammâdî el-Ezdî (ö. 320/932), üyeleri Hanefî kadılar Ebû Cafer Muhammed b. Ahmed b. Buhlûl el-Enbârî et-Tenûhî (ö. 318/930), Ebû Hüseyin Ömer b. Malik eş-Şeybânî (ö. 339/951)'dir.

Öztürk'e göre Hamid b. Abbas, zındığın tevbesi kabul edilir görüşünde olan Şafîiler arasından bir kadı ile Hallâc'a muhabbet besleyen Hanbelîler arasından bir kadının tayin edilmesini kasıtlı olarak engellemiştir.²⁹

Hamid b. Abbas, Hallâc'ın ilahlık iddiasında bulunduğu, bir topluluğun onun ulûhiyetine inandığına dair delil toplamak için çok uğraşmıştır. Sonunda Hallâc'ın müridi ve onun davetçileri olduğunu söyleyen birkaç kişiden bu yönde bir itiraf almıştır.³⁰ Onlar Hallâc'ın ölülerini dirilttiğini söylemişlerdir. Hamid b. Abbas bu kişileri Hallâc'la yüzleştirdiğinde Hallâc dediklerinin hepsini inkâr etmiş, onları yalancılıkla suçlamış ve "Ben Rablik ve peygamberlik iddia etmekten Allah'a sığınırım. Ben Allah'a ibadet eden, çokça namaz kılıp oruç tutan ve hayır yapan bir adamım. Bundan başkasını da bilmiyorum" demiştir.³¹ Kadılar ve fakihler bu şahitliklerle Hallâc'ın katline hükmedilemeyeceğini, bunun için delil veya ikrar gerektiğini söylemişlerdir.³²

Mahkeme günlerce sürmüştür. Vezir Hamid b. Abbas bu süreçte yalancı şahitler temin etmiş, ancak bunların şهادetleri mahkeme heyeti tarafından yeterli bulunmamıştır. Lehinde şahitlik yapanları ise Vezir yalancılıkla itham edip tehdit etmiştir.³³

Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Vezir Hamid b. Abbas, Hallâc'ı idam edebilmek için zoraki delil toplamış gözükmektedir. Adamlarından birinde bir çömlek ve şişe bulunduğu, çömlekte Hallâc'ın dışkısı, şişede de sidiğinin olduğu gibi şeyler de aktarılmıştır. Ancak bunların

²⁹ Öztürk, *Hallâc-ı Mansur*, c. 1, s. 203.

³⁰ Rivayete göre şahitlik yapanlardan biri de Hallâc'ın Semerrâ adında bir arkadaşının kızı idi. Güya Hallâc'ın hizmetine gönderilen bu kız, ilahlık iddiasında bulunduğu şahitlik etmişti. Ayrıca kız şahit olduğu iki olağanüstü hali de anlatmıştı. Ancak şahitlikten sonra mahkeme sonuçlanana kadar kızın Vezir Hamid'in evinde kalması, bunun da Vezir'in tertibi veya baskısı ile olduğu ihtimalini akla getirmektedir. (Rivayet için bkz. Arîb b. Sa'd, *Sılatü Târih*, s. 88-90; İbn, *Tecaribü'l-Ümem*, c. 5, s. 134-135)

³¹ Hatîb, *Tarihü Bağdad*, c. 8, s. 129.

³² İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-ümem*, c. 5, s. 132

³³ Tâhâ Abdülbâkî Sürur, *el-Hallâc*, s. 120-123.

hiçbirini Hallâc'ın kabul etmediği, yaptığı takibatlarda, söylediği sözlerde yahut ele geçirdiği yazılarda şeriata aykırı bir şey bulamadığı, tek delil olarak hacla ilgili rivayet olduğu ve fakihlerden idamı için bir şey alamayınca, Kadı Ebû Ömer'in biraz da boş bulunarak “yalan söylüyorsun ey kanı helal!” sözünün üzerine gidip, tehditle Ebû Ömer ve orada bulunan fakihlerden yazı alıp bunu halife Muktedir Billah'a gönderdiği nakledilmiştir. Halife iki gün geçip kararı onaylamayınca, Vezir telaşa düşmüş, Halife'ye olay çok büyüdüğü için eğer kararı onaylamazsa halk arasında kargaşa çıkacağını söylemiş, bunun üzerine Muktedir idamı onaylamış ve idam için önce 1000 değnek vurulmasını, sonra el ayağının kesilmesini, sonra da başının kesilip cesedinin yakılmasını, başının da sergilenmesini emretmiştir. Bunlar yapıldıktan sonra başı Bağdat'ta iki gün sergilenip sonra Horasan'a gönderilmiş, orada çeşitli yerlerde dolaştırılmıştır.³⁴ Aktarıldığına göre dövülürken ne ah etmiş ne de af dilemiştir.³⁵

Sürur'un Massignon'dan aktardığına göre de Hanefi kadı İbn Buhlül idamı engellemek istemiştir. Orada hazır bulunanlardan 84 kişi kararı imzalamıştır.³⁶ Bu sayı doğru ise mahkemenin büyük bir topluluk huzurunda halka açık yapıldığı anlaşılmaktadır.

Arîb b. Sa'd'ın anlatımına göre, Kadı Ebû Ömer, haccın yerine geçecek amelle ilgili sözünü nereden aldığını sormuş; Hallâc, Hasen el-Basrî'nin “Kitabu'l-İhlas'ından” deyince, Ebû Ömer, “Yalan söyledin ey kanı helal kişi” diye hitap etmiş, bunu duyan Vezir Hamid hemen bunu yazması için kâğıt, divit getirtirip Kadı'ya dayanamayacağı kadar baskı yapmış ve idam kararını çıkarttırmıştır. Hallâc'ın idam hükmü çıkacağını anlayınca, “benim kanım helal olmaz, İslam'ın mubah kılmadığını siz mubah kılmayın, kitaplarıma bakın orada ehlisünnet harici bir şey yok” demesi de durumu değiştirmemiştir.³⁷

Aynısını anlatan İbn Miskeveyh, açık bir şekilde Vezir'in “Yalan söyledin ey kanı helal kişi” sözü üzerine çok baskı yaptığını, Ebû Ömer'in bu baskıya direnemediğini yazmıştır.³⁸

³⁴ Hatîb, *Tarihu Bağdad*, c. 8, s. 128-135; İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-ümem*, c. 5, s. 138.

³⁵ İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-ümem*, c. 5, s. 139.

³⁶ Sürur, *el-Hallâc*, s. 136.

³⁷ Arîb b. Sa'd, *Sılatü Târih*, s. 94.

³⁸ İbn Miskeveyh, *Tecaribü'l-ümem*, c. 5, s. 137-138.

Öztürk'e göre Hallâc'ın bu hapis sürecinde mabeynci Nasr el-Kuşûrî ve Seyyide Şagab sayesinde rahat hareket etmesi, saray çevresinde etkinliğini artırması vezir Hamid b. Abbas'ı harekete geçirmiş ve onun yaptığı planlarla idama giden süreç başlamıştır.³⁹

Sürur'a göre, Hallâc, döneminde gördüğü itikadi yanlışları, bu meyanda Şiileri, Mutezile'yi korkusuzca tenkit ettiği gibi; Nastûriyye okulundan çıkmış, içlerinde mülhidlik kalmış vezirleri, sefahete dalmış saray erkânına da açıkça hücum etmiştir. Siyasî mücadele için mektuplar yazmış, bu mektuplarında ferdî hürriyet, toplum hukuku, mali hususlar hakkında görüşlerini belirtmiştir. Bu mektupların en meşhurları vezirlerden arkadaşı olan üç kişiye, Hüseyin b. Hamdan, Ali b. İsa ve Nasr el-Kuşûrî'ye gönderdikleridir.⁴⁰ Sürur, hakkında çıkarılan iddiaların çoğunluğunun hasetten ve siyasî muhalefetten kaynaklandığını iddia etmektedir.⁴¹

Hatib Bağdadî'nin aktardığına göre, Vezir Hamid b. Abbas, Hallâc'ı idam etmek için yargılama yapmak istediğinde, itikadını yazılı olarak vermesini istemiş, Hallâc itikadını yazıp verince, vezir bunu Bağdat fakihlerine sunmuş, onlar bunu kabul etmediklerini söylemişler; ancak Ebu'l Abbas b. Ata'nın bu itikadı tasvip ettiği vezire söylenince vezir İbn Ata'yı çağırıp bunu sormuş, o da aynı itikadda olduğunu, hatta bu itikadda olmayanın itikadın olmadığını söylemesi üzerine ona işkence yapıp hapsetmiş, İbn Ata' bu işkenceden yedi gün sonra ölmüştür.⁴²

Sürur bu işkencenin Bağdat âlimlerine gözdağı verilmek üzere yapıldığı kanaatindedir.⁴³

Bu arada Hallâc'ın idam sebebi hususunda daha sonraki zamanlarda yaygınlaşan bir farklılığa işaret etmek gerekir. İlk kaynaklarda, Hallâc'ın idam sebebi olarak, ulûhiyet iddiası, haccın farklı tarifi gibi şeyler söylenmiş ama hiçbirinde "Ene'l-hak" demesi gösterilmemiştir. Hatta bu sözü söylediği bile kaydedilmemiştir. Ancak sonraki kaynaklarda bu yaygınlaşmıştır. Muhtemelen, Abdülkahir Bağdadî, *el-*

³⁹ Öztürk, *Hallâc-ı Mansur*, c. 1, s. 197-198.

⁴⁰ Sürur, *el-Hallâc*, s. 94-95.

⁴¹ Sürur, *el-Hallâc*, s. 104-105.

⁴² Hatib, *Tarihu Bağdad*, c. 8, s. 125.

⁴³ Sürur, *el-Hallâc*, s. 118.

Fark beyne'l-Firak kitabında bu sözü nakletmiş, Gazzâlî bu sözün üzerinde çok durmuş, ondan sonra bu söz yaygınlaşmıştır. Aslında, bu söz Hallâc'ın *Kitabu't-Tavasîn* adlı kitabının bir bölümünde geçer ve muhtemelen bu kaynaktan alınmıştır.⁴⁴

Şöyle diyor: “Eğer Allah'ı tanımıyorsanız eserini tanıyınız, işte o eser benim, ben Hakkım, çünkü ebediyen Hak ile Hakkım.”⁴⁵

3. Hallâc'ın İlmî

Hallâc'ın ilmî yönü hususunda kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Süleyman Uludağ, Hatib'e dayanarak, “Hallâc, doğum yeri olan Tûr'dan halkı Hanbelîlerden oluşan ve hâfizlarıyla tanınan Vâsıt'a gitti. Burada on iki yaşında hıfzını tamamladı”⁴⁶ demektedir ancak *Tarihu Bağdad*'da bu rivayet bulunmamaktadır. Bununla birlikte Bakara, Âl-i İmran gibi surelerin tamamını okuyarak⁴⁷ veya iki rekâta Kur'an'ı hatmederek namaz kıldığına dair rivayetler, Kur'an'ı ezberlediğini göstermektedir.

Massignon'a göre, 5-14 yaşları (H. 249- 258) veya 9-14 yaşları (h. 253-258) arasında Vasıt'ta eğitim almıştır. Massignon, bu eğitimin temel dinî bilgiler üzerine olduğunu, temel hadis eğitimi aldığını, Kur'an'ı öğrendiği ve Kur'an'ın onu çok etkilediğini (kalbi ile ona bağlandığını) söylemektedir.⁴⁸

Massignon, Hallâc'ın bu esnada Kur'an'ı ezberlediğini de söylemektedir. Vasıt'ta hadis meclisleri olmasına rağmen bunlara katıldı-

⁴⁴ Hallâc'ın “Ene'l-hak” dediği için idam edildiğine dair en eski rivayetler: Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak ve beyânü firkatî'n-nâciye*, Dâru'l-Âfâk, yy. 1977, s. 247; Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî, *Ihyâu ulûmiddin*, Dâru'l-Marife, Beyrut, ts., c. 1, s. 36; c. 2, s. 291; c. 3, s. 407; *Mişkâtü'l-envar*, Dâru'l-Kavmiyye, Kahire, ts., s. 15, 57, 62; Kadî İyaz, Ebu'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *eş-Şifa bi tarîfi hukukî'l-Mustafâ*, Dâru'l-Feyha, Amman 1407, c. 2, s. 632.

⁴⁵ Hallâc, Ebu'l-Mugîs el-Hüseyn b. Mansûr el-Beyzâvî, *Kitabü't-Tavasîn*, haz. Rıdvan eş-Seh, yy., ts., s. 192; Yaşar Nuri Öztürk, *Hallâc-ı Mansur ve Eseri (Kitabü't-Tavasîn)*, İstanbul 1976, s. 115-116.

⁴⁶ Süleyman Uludağ, “Hallâc-ı Mansur”, *DİA*, c. 15, s. 377. Yaş verilmeden küçük yaşta hafız olduğu bilgisini Yaşar Nuri Öztürk de vermiştir. Bkz. Öztürk, *Hallâc-ı Mansur ve Eseri*, s. 19. Ancak, her ne kadar dönemin geleneğine uygun olsa da ilk kaynaklarda hafızlığına dair açık bir ibare bulamadım.

⁴⁷ İbnü's-Sâî, *Ahbârü'l-Hallâc*, s. 69, 76.

⁴⁸ Massignon, *The Passion*, c. 1, s. 58.

ğının belli olmadığını, kendisinden bu manada hiç hadis nakledilmediğini, muhtemelen kendi usulüne göre aktardığı hadisleri Tüster’de Sehl’den aldığını söylemektedir.⁴⁹

Tâhâ Abdülbâkî Sürur, Hallâc’ın babasının Hallâc’ın doğumundan bir müddet sonra ekonomik sıkıntılar nedeniyle Tur’dan Vasıt’a gittiğini söylemekte, Büyük bir ticaret, ilim ve fikir merkezi olan Vasıt’ta Hanbelîlerin Kur’an ve hadis okulları olduğunu, Hallâc’ın burada 10 yaşında hıfzını tamamladığını, daha küçük yaşta ibadete düşkün olduğunu, asrının ilimleri olan fıkıh, hadis, tefsir, tevhidi, hikmet ve tasavvuftan bilgiler öğrendiğini iddia etmektedir.⁵⁰

Ahbârü’l-Hallâc’a bir mukaddime yazan Ekrem Antakî de Hallâc’ın babasının pamuk çırpıcısı olduğunu, dokuma yerlerini dolaşarak Vasıt’a kadar gittiğini, Hallâc’ın burada meşhur bir Kur’an medresesinde çocuklarla birlikte Kur’an, kıraat ve kavaid dersi aldığını; sonra Tüster’e giderek ilk ruhânî (işarî) Kur’an tefsiri yolunu açan Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî’ye iki yıl talebelik ettiğini söylemektedir.⁵¹

Yukarıda geçtiği üzere zahirî ilim kabul edilen ilimlerde belli bir konumda olan ve bu hususa çok dikkat eden Amr b. Osman el-Mekkî⁵² ile Cüneyd el-Bağdâdî’ye talebelik etmiştir. İbn Hafîf’in hakkında, “Hallâc rabbâni bir âlimdir”⁵³ İbn Süreyc’in ise, “Ben onu Kur’an hafızı ve onu bilen, fıkıhta mahir, hadisi, haberleri ve sünneti bilen... biri olarak görüyorum” dediği nakledilmiştir.⁵⁴ İbn Hafîf, mutasavvıf olduğu için şehadeti kuvvetli kabul edilmese de eğer rivayet doğru ise fakih İbn Süreyc’in şehadeti Hallâc’ın ilmi için kuvvetli bir şehadettir. Kendisinden yapılan bir rivayette de Hallâc, “tüm mezheplerin en zor

⁴⁹ Massignon, *The Passion*, c. 1, s. 61.

⁵⁰ Sürur, *el-Hallâc*, s. 32-33.

⁵¹ İbnü’s-Sâî, *Ahbârü’l-Hallâc*, s. 22-23.

⁵² Ebû Abdillâh Amr b. Osmân b. Küreb el-Mekkî (ö. 297/910), Üstâdü’s-süfiyye unvanıyla tanınan ilk devir sûfîlerindendir. Herevî’nin nakline göre, bazı sözlerinden dolayı suçlanıp Mekke’den kovulmuş, bunun üzerine Cidde’ye gitmiş, Cidde halkı kendisini kadî yapmıştır. Bkz. Süleyman Uludağ, “Amr b. Osmân b. Küreb el-Mekkî”, *DİA*, c. 3, s. 90.

⁵³ Sülemî, Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed Ebû Abdurrahman, *Tabakâtü’s-süfiyye*, Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut 1998, s. 236; Hatîb, *Tarihü Bağdad*, 8, 112; Hucvirî, Ebu’l-Hasen Ali b. Osmân b. Ebî Ali el-Cüllâbî, *Hakikat Bilgisi (Keşfu’l-Mahcûb)*, trc. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul Mart 2014, s. 213.

⁵⁴ İbnü’s-Sâî, *Ahbârü’l-Hallâc*, s. 92.

ve en şiddetli hükümlerini alarak ona göre amel ettiğini⁵⁵ söylemiştir. Bu rivayet doğru ise dört mezhebin en azından ibadetlerle ilgili hükümlerini bildiğini gösterir. Buna karşılık Ebû Bekir es-Sûlî⁵⁶ (ö. 335)'den şöyle nakledilmiştir:

“Hallâc ile karşılaştım ve onunla bir müddet oturdum. Onu, cahil ancak bilgelik, ğabî (aptal) ama belâğat, facir ancak zahitlik taslayan biri olarak gördüm. Ancak zahiri, ibadet ehli sûfî görünümündeydi. Gittiği beldenin halkının itizal düşüncesinde olduğunu görürse mutezilî görünür, imamiye mezhebinde olduğunu görürse imamiye olur, eğer ilim ehli olduğunu yani ehlisünnet olduklarını görürse sünnî olurdu. Hafif hareketli, gözbağcı biriydi. Tıpla uğraştı, kimya ile ilgilendi. Cehaletinin yanında habis (içi pis) biriydi de... Beldenin beldeye gezerdi.”⁵⁷

Yine İbnü'l-Cevzî'nin, Ebû Bekir es-Sûlî (ö. 335)'den aktardığına göre, kadılar sorgularken onun Kur'an'dan veya başka şeyden (yani hadis ve fıkihtan) doğru düzgün bir şey bilmediği görülmüştür.⁵⁸ Bunun haricinde Vezir Ali b. İsa'nın ilk 301 yılında sorguya çektiğinde Hallâc'ın, fıkıh, hadis, ahbar, şiir, lügat bir şey bilmediğini görünce, “biz sana temizliği ve farzları öğretiriz. Bu senin için ne olduğunu bilmediğin şeyleri yazmaktan iyidir” dediği de nakledilmiştir.⁵⁹

Ebû Bekir es-Sûlî'nin ifadesi kendi içinde çelişkilidir. Çünkü eğer her gittiği beldenin itikadî düşüncesine göre şekil alıyor, yani Mutezilî, imamiye veya sünnî görünebiliyorsa bunları asgaride bildiğini gösterir. Tıp ve kimya ile uğraşması da belli bir akıl ve ilim seviyesinde olduğunu gösterir. Belagatinin iyi olduğuna da günümüze kadar gelen risale ve şiirleri şahittir. Hatib, “Hallâc'ın, ibaresi güzel, konuşması tatlı, sûfî yolu üzere şiirleri vardı”⁶⁰ demektedir. “Kur'an'dan bir şey

⁵⁵ İbnü's-Sâî, *Ahbârü'l-Hallâc*, s. 68.

⁵⁶ Büyük edebiyatçılardandır. Üç Abbâsî halifesinin nedimliğini yapmıştır. “*Ahbârü Hallâc*” adında eseri vardır. Sol Tekin'e nisbetle “Sûlî” nisbetini almıştır. Buna göre Türk'tür. (Zirikli, Hayrettin, *el-A'lâm:kâmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müstârebîn ve'l-müsteşrikîn*, Dârü'l-İlim li'l-Melâyin, Beyrut 2002, c. 7, s. 136)

⁵⁷ Arîb b. Sa'd, *Sılatü Târih*, s. 87-92; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. 13, s. 202.

⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. 13, s. 204-205.

⁵⁹ Arîb b. Sa'd, *Sılatü Târih*, s. 101-102.

⁶⁰ Hatib, *Tarihü Bağdad*, c. 8, s. 112.

bilmediği” iddiasını da kendisinden nakledilen Kur’an’la ilgili sözler, özellikle *Tavâsin* adlı risalesi boşa çıkarmaktadır.

Vezir Ali b. İsa’dan nakledilen söz de abartılı gözükmektedir. Öncelikle şiir ve lügat bilmediği iddiasını kendisinden nakledilen söz ve eserler doğrulamadığı gibi, temizlik ve farzları bilmeyecek kadar cahil olması da dönemin ruhuna uygun değildir. Küçük yaştan itibaren ilim ortamlarında bulunan, insanları davet için çeşitli beldelere giden birinin temizlik ve farzları bilmemesi çok zordur. Hem Ebû Bekir es-Sûlî’nin hem de Vezir Ali b. İsa’nın Hallâc’ı yargılayan hatta idam eden bir devletin görevlileri olmaları onların bu husustaki şahadetlerine gölge düşürmektedir. Ayrıca Ali b. İsa’nın daha sonra Hallâc’ın sempati-zanlarından olması bu naklin sıhhatine de gölge düşürmektedir.

Nakillere göre Hallâc’ın çok sayıda kitap ve risalesi vardır ve bu kitaplar dönemin kitapçılarında çoğaltılarak satılmaktadır. Hatib’in aktardığına göre idam kararından sonra dönemin kitapçıları çağırılarak, Hallâc’ın kitaplarını almayacaklarına ve satmayacaklarına dair yemin ettirilmiştir.⁶¹ Buna rağmen Hucvirî 50 civarında risalesini gördüğünü söylemektedir. Bunların bir bölümünün ona aidiyeti şüpheli olsa bile ona ait çok sayıda eser olduğu anlaşılmaktadır. Bu kadar eser yazan ve halk üzerinde hatta ilim ehli üzerinde etkisi olan birinin cahil olduğunun, şer’î ilimleri ve dil ilimlerini bilmediğini iddia etmenin biraz zorlama olduğu kanaatindeyiz.

Ancak ilmî seviyesinin ne düzeyde olduğu çok net değildir. Özellikle *Tavâsin*’i incelendiğinde Kur’an’a ve siyere vâkıf olduğu anlaşılmaktadır. Arapçasının iyi düzeyde olduğu da bellidir. Tevhid hususundaki sözleri kelamı az çok bildiğini, yaşantısı ve sözleri de en azından kendi yaşantısını düzenleyecek ve kendisine tâbi olanlara öğretecek kadar fıkıh bildiğini gösterir.

İlginç olan Hallâc’ın akaid/kelam alanına giren konularda itham edilmesine rağmen fıkıhın alanına giren konularda itham edilmemesi hatta bu hususta çok titiz olmasıdır. Bu durum iki türlü yorumlanabilir. İyi niyetli yorumlanırsa, şer’î hükümlere bağlılığı onun iyi bir Müslüman olduğunu gösterir ve akaid/kelam alanında itham edildiği

⁶¹ Hatib, *Tarihü Bağdad*, c. 8, s. 135.

sözlerinde zahirî manasını kastetmediği, onunla başka manalar kastettiğini gösterir. Kötü niyetli yorumlanırsa, aslında itikadı bozuktur ve bunu örtmek için zahirî hükümlere aşırı titizlik göstermektedir. Nitekim lehinde olanlar birinci yorumu, aleyhinde olanlar da ikinci yorumu benimsemiştir.

4. Hallâc Hakkında Görüşler

Hallâc hakkında hem fakihler hem de sûfiler ihtilafa düşmüştür.⁶² Uludağ'ın tasnifine göre İslâm âlimleri Hallâc hakkında dört gruba ayrılmıştır. Bunlardan bir kısmı Hallâc'ı haklı bulmuş, savunmuş, görüşlerini paylaşmış; bir kısmı onu kâfir ve zındık sayarak şiddetle reddetmiş; başka bir grup mâzur görmüş, kendisine acımış; dördüncü grup da bir hüküm vermekten kaçınarak sükût etmeyi tercih etmiştir.⁶³

Kaynaklarda nakledildiğine göre daha yaşadığı dönemden itibaren sûfiler arasında onu kabul edenler olmuş bunlar, ism-i a'zamı bilirdi demişler; onu sûfi olarak kabul etmeyenler olmuş bunlar da, dışı ile içi bir değildi demişlerdir.⁶⁴ Önde gelen sûfilerden Abbas b. Ata' el-Bağdâdî, Muhammed b. Hanîf el-Şirâzî, İbrahim b. Muhammed en-Nasrâbâdî en-Nisabûrî onu kabul etmişler, halinin doğru olduğunu söyleyip sözlerini toplamışlardır. Yine sûfiler arasında onun yaptıklarını gözbağcılık (illüzyon) olarak kabul edenler, akidesini zındıklık görenler vardır.⁶⁵

Hucvirî'nin aktardığına göre, Amr b. Osman, Ebû Yakup Nehrecorî, Ebû Yakup Akta', Ali b. Sehl Isfehânî gibi sûfiler Hallâc'ı reddetmişler; Cüneyd, Şiblî, Cerirî, Husrî'nin içinde olduğu bir grup da onun hakkında tevakkuf etmişlerdir.⁶⁶ Ancak tevakkuf ettiğini söylediği Cüneyd'in Hallâc'ın aleyhinde konuştuğu⁶⁷, Şiblî'nin ise "Ben

⁶² Massignon, Hallâc'ın vefatından 1944 yılına kadar, Hallâc lehine ve aleyhine görüş bildirenler hakkında bir kronoloji yapmıştır. Bkz. M. Louis Massignon, *İslam'ın Mistik Şehidi Hallâc-ı Mansur'un Çilesi*, trc.: İsmet Birkan, Ardıç Yayınları, Ankara Mayıs 2006, c. 1, s. 75-93.

⁶³ Uludağ, "Hallâc-ı Mansur", c. 15, s. 380.

⁶⁴ Arîb b. Sa'd, *Sılatü Târihi't-Taberî (Tarihu't-Taberî içinde)*, c. 11, s. 223.

⁶⁵ Hatîb, *Tarihu Bağdad*, c. 8, s. 112.

⁶⁶ Hucvirî, *Hakikat Bilgisi*, s. 212-213.

⁶⁷ Bkz. İbnü's-Sâî, *Ahbâru'l-Hallâc*, s. 88.

ve Hallâc biriz. Ancak o açığa vurdu, ben gizledim” dediği nakledilmiştir⁶⁸. Aleyhinde olan sûfilerden Amr el-Mekkî, muhalefet nedeni olarak Hallâc’ın, Kur’an’ın bir benzerini söyleyebileceği iddiasında bulunduğunu söylemiştir.⁶⁹

Hucvirî, Kuşeyrî’nin, “onu Allah’a havale ederiz. Onda bulduğumuz Hakk’tan nişan ve deliller miktarınca kendine tazim ederiz” dediğini naklederek, zahirci bazı adamların Hallâc’ı reddedip, kâfir, zındık dediklerini, hallerini günaha, hilebazlığa ve sihirbazlığa nispet ettiklerini söyleyerek bunu reddetmekte ve bunların mühlid Hasan b. Mansur Hallâc ile Hüseyin b. Mansur Hallâc’ı karıştırdıklarını söylemektedir.⁷⁰ O dönemde iki Hallâc olduğunu söyleyen tek kişi Hucvirî’dir. Attar muhtemelen ondan alarak, “bazıları demişler ki...” diyerek bunu nakletmiştir.⁷¹ Başka bir kaynakta bu rivayet bulunmamaktadır.

Hucvirî, Hallâc’ın şeyhler tarafından reddedilme sebebi olarak da Sehl b. Tüster’in müridi iken izin almadan Amr b. Osman’a bağlanması, sonra da yine izin almadan Cüneyd’e intisap etmesini göstermiştir. Muamele ve davranış yönüyle terk edildiğini esasta terk edilmediğini söylemektedir.⁷² Tabii bu görüş tartışmaya açıktır. Hallâc’ın döneminde tarikatların daha kurumlaşmadığı, sûfilerin birden fazla şeyhin sohbetinde bulunduğu dikkate alınırsa bu görüş zayıf kalmaktadır.

Hallâc’a ait 50 parça eseri Bağdat, Huzistan, Faris ve Horasan’da gördüğünü söyleyen Hucvirî, Hallâc’ın sözlerini, haline mağlup bir meczubun sözleri olarak değerlendirir. Ayrıca halinin düzgünlüğü sebebiyle ona atfedilen olağanüstü hallerin sihir değil keramet olduğunu söylemiştir.⁷³

Bunlar haricinde Ebû Nasr es-Serrâc, Kelâbâzî, Kuşeyrî, Hâce Abdullah Herevî, Ebû Saîd-i Ebü’l-Hayr, Gazzâlî, Abdülkâdir-i Geylânî gibi büyük mutasavvıflardan aktarılan sözler Hallâc’ı sûfi olarak gör-

⁶⁸ Hatîb, *Tarihü Bağdad*, c. 8, s. 119; Hucvirî, *Hakikat Bilgisi*, 213.

⁶⁹ Hatîb, *Tarihü Bağdad*, c. 8, s. 119; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. 13, s. 203.

⁷⁰ Hucvirî, *Hakikat Bilgisi*, s. 213.

⁷¹ Ferîdüddin Attar, *Tezkiretü’l-Evliyâ (Evliya Tezkireleri)*, trc.: Süleyman Uludağ, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007, s. 328.

⁷² Hucvirî, *Hakikat Bilgisi*, s. 213.

⁷³ Hucvirî, *Hakikat Bilgisi*, s. 214.

düklerine ve onunla ilgili suçlamalara katılmadıklarını göstermektedir.⁷⁴ Sülemî, *Tabakât*'ında Hallâc'a yer vermiş ancak dikkatli bir dil kullanmıştır. Hallâc'dan aktardığı sözlerde akaide ters bir söz yoktur.⁷⁵ Bu da onun da Hallâc hakkındaki suçlamalara katılmadığını göstermektedir. Her ne kadar Âlûsî (ö. 1317), Sülemî'nin, *Târihu's-sûfiyye* kitabında Hallâc için, "kafir, habis, (perdeyi) yırtmıştır" dediğini iddia etmekteyse⁷⁶ de *Tabakât*'taki ifadeler bunu doğrulamamaktadır.

Kelâbâzî'nin şeyhi Hallâc'ın müridi Ebû Kasım Fars b. İsa Bağdâdî'dir. Sünnî tasavvufun temsilcilerinden kabul edilen ve tasavvuf hakkında ilk sistematik eseri kaleme alan Kelâbâzî, Hallâc'ı reddetmediği gibi ondan, "Büyüklerden biri" diye bahseder ve eserinde Ebu'l-Muğîs adıyla ondan alıntılarda bulunur. Herhalde dönemdeki ilim çevrelerini ürkütmemek için Hallâc ve Hüseyin b. Mansur isimlerini kullanmaz. Ayrıca sûfilerin adını sayarken Hallâc'a yer vermemiştir.⁷⁷ Kuşeyrî, Hallâc'dan çok sayıda alıntıda bulunmuş ancak biyografisini verdiği şeyhler arasında saymamıştır. Abdülkadir Geylânî, "Hallâc tökezledi ancak tökezleyince elinden kimse tutmadı. Zamanımızda olsa idi biz onun elinden tutardık" demiştir.⁷⁸

Fakihlere gelince, zamanındaki Zahirî mezhebinden hadisçi fakihlerden Davud ez-Zâhirî'nin oğlu Muhammed, daha sonraki hadisçi fakihlerden Hanbelî mezhebinden İbnü'l-Cevzî şiddetli aleyhinde bulunanlardandır. Muhammed b. Davud ez-Zâhirî'nin, "Hallâc'ın söyledikleri sünnetin zıddı" dediği aktarılmıştır.⁷⁹

⁷⁴ Uludağ, "Hallâc-ı Mansur", *DİA*, c. 15, s. 380. Serrac'ın alıntıları için bkz. Bkz. Serrac, Ebû Nasr Abdullah b. Ali b. Muhammed et-Tûsî, *el-Lüma'*, Daru'l-Kütübü'l-Hadisîyye, Mısır 1960, s. 151, 304, 378, 422, 425. Gazzâlî'nin alıntıları için bkz. *Ihyâ*, c. 3, s. 53, c. 4, s. 75, 247, 431.

⁷⁵ Sülemî, *Tabakât*, s. 236-239.

⁷⁶ Âlûsî, Ebu'l-Berekât Hayrüddîn Nu'mân b. Mahmûd el-Âlûsî, *Cilâu'l-Ayneyn fi Muhakemeti'l-Ahmedeyn*, Matbaatü'l-Medenî, yy. 1981.

⁷⁷ Kelâbâzî, Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm el-Buhârî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf (et-Taarruf)*, trc. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., 4. Baskı, İstanbul 2014, s. 20-21. Süleyman Uludağ'ın önsözünden. Büyük sûfilerden biri diyerek Hallâc'ın tevhid hakkındaki sözünü aktarmıştır. (Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, s. 64) Vera ve mücahede bölümünü Ebû Muğîs dediği Hallâc'a dayanarak anlatmıştır. Belki de bu sebeple bu bölüm fıkha uygun olmayan yerler içermektedir. (Bkz. Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, s. 211-214, *et-Taarruf*, s. 113-115)

⁷⁸ Diyarbekrî, Kâdî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen, *Târihu'l-hamîs fi ahvâli enfesi nefîs*, Dâru Sadr, Beyrut ts., c. 2, 349.

⁷⁹ Hatîb, *Târihu Bağdad*, c. 8, s. 126.

Massignon'un aktarmasına göre Muhammed b. Davud ez-Zahirî (ö. 297) haricindeki zahirî âlimler de Hallâc karşıtıdır. Şafiilerin reisi Ahmed b. Süreyc (ö. 306) Hallâc'ın hapsine karşıdır ve onun hakkında tevakkuf etmektedir. Onu takip eden Şafiiler tevakkuf görüşüne katılmakla birlikte dönemin iki Şafii kadısı Muhâmilî (ö. 320) ve İstahrî (ö. 328) muhtemelen aynı görüşte değillerdir. İbn Ata olmak üzere Bağdat'taki Hanbelîlerin bir kısmı Hallâc'ı desteklerken, başta Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah (ö. 293) olmak üzere bazı Hanbelî âlimler kuşku ile bakmaktadırlar. Hanefî Kadı ve kâriyelerden Ömer b. el-Üşnânî (ö. 339) Hallâc'ın mahkûm edilmesinde ön ayak olanlardan iken yine Hanefî kadısı İbn İshak b. Bühlul et-Tenûhî, h. 309 yargılamasında kurtarmaya çalışanlardandır.⁸⁰

İbn Süreyc, Hallâc için, "bu adam ilmini hangi ilhamla aldığını bilmediğim biridir. Bu sebeple hakkında bir hüküm veremem" demektedir. Massignon, bu sözü ile İbn Süreyc'in Hallâc'ı samimi bir mümin gördüğünü ifade ettiğini söylemektedir. Vezir Ali b. İsa vezirlikte kaldığı müddetçe hayranı olduğu İbn Süreyc'in görüşüne göre hareket etmiş ve Hallâc idam edilmemiştir.⁸¹

Kitabında sihrin bölümlerini anlatan Hanefî âlimi Cessas (ö. 370), Hallâc'ın gösterdiği harikaların çoğunluğunun başka insanlarla anlaşarak olduğunu söylemiştir.⁸² Bu ifadesi onun Hallâc hakkında olumlu düşünmediğini göstermektedir.

Kadı Ebû Bekir b. Arabî (ö. 543),⁸³ Ebû Bekir et-Turtûşî'nin (ö. 520),⁸⁴ Gazzâlî eleştirisini aktarmıştır. Gazzâlî'yi şiddetle eleştiren Ebû Bekir et-Turtûşî, onun büyük bir ilim adamı iken bu yoldan sapıp tasavvufa merak sardığını, onu da tam anlamadığı için görüşlerine Karmatîlerin görüşlerini, felsefecilerin görüşlerini, bu arada Hallâc'ın rumuzlarını da kattığını söylemektedir.⁸⁵ Bu ifadeler de Turtûşî'nin

⁸⁰ Massignon, *The Passion*, c. 1, s. 246-247.

⁸¹ Massignon, *The Passion*, c. 1, s. 370-371.

⁸² Cessas, Ebû Bekir Ahmed b. 'Alî er-Râzî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, tahk.: Abdüsselam Muhammed Ali Şahin, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1994, c. 1, s. 55.

⁸³ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî (ö. 543/1148); Endülüslü Mâlikî fakihlerinin önde gelenlerinden, muhaddis.

⁸⁴ Ebû Bekr Muhammed b. Velid b. Muhammed b. Halef el-Fihri et-Turtûşî (ö. 520/1126). Maliki fıkıh âlimi ve muhaddis.

⁸⁵ Kadı Ebû Bekir b. Arabî, *Kâmunu't-Te'vil*, tahk.: Muhammed es-Süleymânî, Beyrut 1986, s. 57.

Hallâc'a olumsuz baktığını göstermektedir ki Malikî âlimler genel itibariyle Hallâc hakkında olumsuz fikir beyan etmişlerdir. Bunda Hallâc'ı mahkûm eden mahkemenin başkanının Malikî olmasının tesiri olmalıdır.

Devrinde Hanbeli âlimlerinin ileri gelenlerinden Ebu'l-Vefa Ali b. Akîl'in (ö. 513), Hallâc'ı savunduğu ve onu yücelttiği aktarılmıştır.⁸⁶ Hatta bu görüşü ve Mutezile hakkındaki görüşleri sebebiyle Hanbelîlerin saldırısına uğramış, öldürülmekten sultanın yanına sığınarak kurtulmuştur.⁸⁷ Beş yıl sonra bir topluluk huzurunda Mutezile ve Hallâc hakkındaki görüşlerinden tevbe ettiğini belirten bir metin okumuş ve bunu imzalamış⁸⁸ da bu sayede öldürülmekten kurtulmuştur. Bununla birlikte Hallâc hakkındaki görüşlerinin değişmediği ifade edilmiştir.⁸⁹

İbnü'l-Cevzî, *Telbisü'l-iblis*'te, Hallâc'ın Amr b. Osman'ın hakkında söylediği, Kur'an'ın benzerini yazabileceğini iddia ettiği ve Semerrâ'nın kızının aktardığı sözleri aldıktan sonra şöyle demektedir: "Zamanının uleması Hallâc'ın katlinde icma etmiştir. Bunu ilk söyleyen Kadı Ebû Ömer'dir. Huzurundaki diğer âlimler buna katılmış, sadece Kadı Ebu'l-Abbas ibn Süreyc sükût etmiştir."⁹⁰

İbnü'l-Cevzî, başta İbrahim b. Muhammed el-Nasrâbâdî olmak üzere zamanındaki sûfilerden Hallâc'ı savunanlara yüklenmiş⁹¹; bir ayeti tefsirine mahza küfür demiş⁹², ondan keramet olarak aktarılan şeylerin birer aldatmaca ve hile olduğunu söylemiştir⁹³.

İbnü'l-Cevzî'nin anlatımına göre Vezir Hamid b. Abbas, Hallâc'ın yazılarında tarif ettiği şekilde üç gün oruç tutanın Ramazan orucundan, tarif ettiği şekilde sabaha kadar iki rekât namaz kılanın ömür

⁸⁶ Sürur, *el-Hallâc*, s. 217.

⁸⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Akîl, Ebü'l-Vefâ", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-akil-ebul-vefa> (01.12.2019).

⁸⁸ İbn Receb, Ebu'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dimaşki, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, tahk.: Abdurrahman b. Süleyman, Mektebetü'l-Ubeykan, Riyad 2005, c. 1, s. 323.

⁸⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Akîl, Ebü'l-Vefâ", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-akil-ebul-vefa> (01.12.2019).

⁹⁰ İbnü'l-Cevzî, *Telbisü'l-iblis*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2001, s. 153-154.

⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *Telbisü'l-iblis*, s. 155.

⁹² İbnü'l-Cevzî, *Telbisü'l-iblis*, s. 294.

⁹³ İbnü'l-Cevzî, *Telbisü'l-iblis*, s. 340.

boyu namazdan, tarif ettiği şekilde evinde hacca benzer işler yapıp fakirlere sadaka verenin hacdan muaf olacağını yazıldığını tespit etmişti. Bunu nereden aldığını sordular. O da el-Hasen el-Basrî'nin *Sünen*'inden dedi. Vezir Hamid, "sen bu yazıdakilerini din olarak kabul ediyor musun?" diye sordu. Hallâc, "evet, bunun içindekilerini Allah din olarak belirlemiş" dedi. Kadı Ebû Ömer, "yalan söylüyorsun, ey kanı helal diyerek" katlinin caiz olduğuna dair yazı yazdı, huzurundaki fakihler de bunu imzaladı.⁹⁴

İbnü'l-Cevzî'nin anlatımında diğer anlatımlara göre bazı eksiklikler ve fazlalıklar vardır. Hem Arîb b. Sa'd'da hem de Hatib'de Ebû Ömer'in "ey kanı helal" sözünü bir kızgınlıkla söylediği, Vezir bunu yaz deyince, telaşlanıp yazmak istemediği, ancak vezirin baskısı ile yazmak zorunda kaldığı, diğer fakihlerin de zorla imzaladığı anlatılırken, bunlar İbnü'l-Cevzî'de yoktur. Hacla ilgili rivayet dışındaki namaz ve oruçla ilgili rivayetler ile bunları Hallâc'ın kabul ettiği rivayeti diğerlerinde yoktur. Sanki İbnü'l-Cevzî, Hallâc'ın lehine gördüğü rivayetleri kitabına kasten almamış gibidir.

İbnü'l-Cevzî, Ebû Ömer ibn Hayyûye'den, Hallâc'ın idamı sırasında müritlerine "30 gün sonra geri döneceğini" söylediğini aktardıktan sonra bunun sahih bir rivayet olduğunu iddia etmiş ve Hallâc için, "yalancı bir adamdı, ölene kadar insanların akıllarıyla alay etti" demiştir.⁹⁵

Hadisçi ve tarihçi İbn Kesir (ö. 774) de aleyhinde olanlardandır. Şöyle demektedir:

"Öldürülmesinden beri insanlar Hallâc hakkında farklı fikirlerdedir. Birden fazla kişiden fukaha ve imamların öldürülmesi üzerinde icma ettiği, kâfir olarak öldürüldüğü hikâyeye olunmuştur. Bunlara göre Hallâc, kâfir, (uyduran) yalancı, içi dışı farklı, gözbağcı birisi idi. Sûfilerin çoğunluğu da bu görüştedir. Ancak sûfilerden bir grup, onun sözlerini güzel görmüştür. Bunları Hallâc'ın zahiri aldatmış, onun batınına ve sözlerinin içyüzüne muttali olamamışlardır. Çünkü ilk başlarda onun işi kendini ibadet verme, bu yolda şaşkınlığa düşme ve süluk üzere idi. Ancak onun bir ilmi olduğunu, işini ve halini takva

⁹⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. 13, s. 205.

⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. 13, s. 206

ve Allah'ın rızası üzerine kurduğunu söylemek mümkün değildir. İfsat ettikleri ıslah ettiklerinden fazladır. Hallâc'ın işine hulul ve ittihad girmiş bu sebeple bozguncu ve saptırıcılardan olmuştur. Bir başka yönden, onun halleri çeşitli şekillerde oluyor ve çeşitli beldelere gidiyordu. O bütün bu hallerinde ve beldelerde insanlara, kendisinin Allah'a davet edenlerden olduğunu izhar ediyordu. Onun Hindistan'a gidip sihir öğrendiği sahihtir. "Bununla Allah'a davet ediyorum" derdi."⁹⁶

İbn Kesir, Hallâc'ın en baştan itibaren hulul düşüncesinde olduğunu söyler ve bunu ona ait olduğunu söylediği şiirlerle destekler.

Bunlardan biri şöyledir:

"Benim ruhum senin ruhunla kaynaştı / Tatlı su ile karışan şarap gibi...

Sana bir şey dokunursa bana da dokunur / O zaman her durumda sen bensin."⁹⁷

İbn Kesir, Hallâc ismini alma rivayetlerinden bir pamuk çırpıcısının çok miktarda pamuğunu çırpmasını kendine hizmet eden şeytan ve cinlere bağlar.⁹⁸ İbn Kesir, Hallâc'ın güzel sözleri arasında gördüğü, "Önekilerin ve sonrakilerin ilmi dört şeyle hülasa edilebilir: Celil'e (Allah'ı) muhabbet, az olana (dünyaya) buğzetmek, indirilene (vahye) uymak, halin değişmesinden korkmak!" sözünü naklettikten sonra: "Ben derim ki: Hallâc son iki makamda hata etmiş, indirilene yani vahye uymamış ve istikamet üzere kalmamış, yanlış yollara giderek, bidat ve sapıklıkla halini değiştirmiştir." demektedir.⁹⁹

İbn Kesir, Bağdat ulemasının Hallâc'ın küfrü ve zındıklığı hususunda ittifak ettiği, öldürülmesi ve asılmasının uygunluğu hususunda da icma ettiğini, o zaman Bağdat âlimlerinin tüm dünya demek olduğunu söylemektedir.¹⁰⁰

Ancak hem ittifak meselesi hem de Bağdat âlimlerinin icmanın tüm dünyadaki âlimlerin icmaı gibi olduğunu söylemesi tartışmaya açıktır.

⁹⁶ İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ' İmâdüddin İsmâil b. Şihâbiddin Ömer b. Kesir, *el-Bidaye ve'n-nihaye*, Dâru'l-Fikr, yy. 1986, c. 11, s. 133

⁹⁷ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-nihaye*, c. 11, s. 133. İslam tarihi boyunca çeşitli sûfi şairlerin buna benzer sözler nakledilmiş ve bunlar uygun şekilde tevîl edilmiştir. Bu şiir de tevîl edilebilecek bir şiirdir.

⁹⁸ Bkz. İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-nihaye*, c. 11, s. 133.

⁹⁹ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-nihaye*, c. 11, s. 135.

¹⁰⁰ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-nihaye*, c. 11, s. 139.

Bizzat Bağdat'ta Şafii âlimi İbn Süreyc'in, Hanefi Kadısı İbn Bühlül'ün küfrüne kail olmadıkları, katil fetvası vermedikleri, hatta öldürülme hükmünü verdiği söylenen Malikî Kadısı Ebû Ömer'in hükmü zorla verdiği, ilk kaynaklarda kaydedilmektedir. Massignon'un aktarmasına göre çok sayıda Hanbelî fakih, Şafîilerden İbn Süreyc'i takip edenler ve Hanefîlerden de bazı âlimler Hallâc'ı suçsuz bulmaktadır.¹⁰¹

İbn Kesir de, İbnü'l-Cevzî gibi genel itibariyle aleyhte olan şeyleri yazmış, fakihlerin Hallâc'ın küfrü ve öldürülmesi üzerinde icma ettiğini söylemiş, ancak o da Arîb b. Sa'd ve Hatîb gibi, Vezirin Kadı Ebû Ömer'e ölüm fetvasını zorla yazdırdığını kaydetmiştir.¹⁰² Yine Şafii kelamcı fakihlerden İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478), Hallâc'ın Irak halkının akaidini bozduğunu söylemiştir.¹⁰³

Malikî âlim Kadı İyaz ise, Hz. Ali'nin ilahlık iddiasında bulunan kişiyi yaktırdığını söyledikten sonra, Abdülmelik b. Mervan'ın Mütenebbî'yi astırdığını, başka halifelerin de benzeri ceza verdiğini ve bunu dönemin âlimlerinin tasvip ettiğini söyleyerek, Hallâc'ın idam cezasında adeta vahşete varan uygulamayı meşrûlaştırmakta, ardından başta Kadıyü'l-Kudat Ebû Ömer olmak üzere zamanının Malikî fakihlerinin, ilahlık iddiasında bulunması, hulul ile ilgili sözleri ve Ene'l-Hak sözü sebebiyle, her ne kadar zahiren şeriata bağlı olsa da Hallâc'ın idamı ve asılması üzerinde ittifak ettiğini, tevbesinin kabul edilmediğini söylemektedir.¹⁰⁴

Diyarbekrî, Hallâc'ın tezkiyesi babında İbn Şüreyh'in¹⁰⁵, “durumu bize gizli kalan bir kişidir. O sebepten hakkında bir şey demem. Bu Ömer b. Abdülaziz'in kendisine Hz. Ali ile Muaviye sorulduğunda

¹⁰¹ Massignon, *The Passion*, c. 1, s. 246-247.

¹⁰² İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-nihaye*, c. 11, s. 141

¹⁰³ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-nihaye*, c. 11, s. 143.

¹⁰⁴ Kadı İyaz, *eş-Şifa*, c. 2, s. 631-632.

¹⁰⁵ Buradaki İbn Şüreyh, kıraat âlimi aynı zamanda Malikî fikhına vakıf olan Ebû Abdillâh Muhammed b. Şüreyh er-Ruaynî el-İşbîlî (ö. 476/1084) olmalıdır. Hakkında bilgi için bkz. Ahmet Madazlı, “İbn Şüreyh”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-sureyh> (15.10.2019). Belki de İbn Süreyc (ö. 306) yanlışlıkla İbn Şüreyh yazılmıştır. Çünkü Demirî (ö. 808) ve Hatîb Şirbînî, İbn Süreyc'in “bu adamın işi bana gizlidir, bir şey diyemem” dediğini nakletmiştir. Bkz. Demirî, Ebû'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. İsâ el-Kâhîrî eş-Şâfiî, *en-Necmü'l-vehhâc fî şerhi'l-Minhac*, Dâru'l-Minhac, Cidde, 2004, c. 9, s. 78; Hatîb Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî el-Kâhîrî, *Muğni'l-Muhtâc ilâ ma'rifeti me'âni elfâzi'l-Minhac*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1994, c. 5, s. 428.

verdiği cevaba benzer. O, “Allah Teâlâ, kılıçlarımızı bu kanlara buluşturmaktan koruduğu gibi, bizim de dilimizi bu havuza dalmaktan korumamız gerekmez mi?” dermiş. Bunun gibi, hakka da batıla da tevil ihtimali olan sözleri sebebiyle kible ehlinde hiç kimseyi tekfir etmemelidir. Çünkü birini İslam’dan çıkarmak çok büyük bir şeydir. Buna ancak cahiller koşarlar.” sözünün yeterli olduğunu söylemektedir.¹⁰⁶

İbrahim b. Şeyban’ın anlattığına göre o Hallâc’ın öldürüldüğü gün İbn Süreyc’e, “Ey Ebû Abbas, şu adamın öldürülmesi ile ilgili fetvaya ne dersin?” diye sormuş, o da: “Herhalde onlar, “Rabbim Allah dediği için bir adamı öldürüyor musunuz?” (Gafir, 40/28) ayetini unuttular”¹⁰⁷ cevabını; Vasitî’nin, “Hallâc hakkında ne dersin?” sorusuna da: “Ben onu Kur’an hafızı ve onu bilen, fıkhıta mahir, hadisi, haberleri ve sünneti bilen; daimi oruç tutan, geceleri ibadet eden, insanlar öğüt verip ağlayan, benim anlamadığım şeyleri konuşan biri olarak görüyorum. Onun küfrüne hükmedemem.” cevabını verdiği nakledilmiştir.¹⁰⁸

Daha sonraki Hanefî âlimlerden ve Osmanlı ulemâsından Kemalpaşazâde Hallâc’ı savunurken Ebussuûd Efendi idam hükmünü yerinde ve haklı bulmuştur.¹⁰⁹ Hanefî fakihlerinden Aliyyü’l-Kârî (ö. 1014), küfrüne delil getirilen bir sözü tevil ettikten sonra “eğer tevbe si sahihse şüphesiz saîd yaşadı, şehit olarak öldü. Ancak Tilmisânî’den nakledilen, müritlerine yazdığı çeşitli mektuplarda, “Rabblerin rabbinden kulu falana” yazdığı, bağlularının da , “Ey zatların zâtı, lezzetlerin gayesinin sonu, seni sen nasıl diliyorsan öyle tasavvur ediyoruz. Sen şu anda Hüseyin b. Mansur suretinde Mansur’sun. Biz senden ücretimizi istiyor ve rahmetini umuyoruz ey gaybları bilen!” diye yazdıkları sahih-

¹⁰⁶ Diyarbekri, *Târihu’l-hamîs*, c. 2, s. 348-349.

¹⁰⁷ İbn Süreyc’in h. 306 yılında vefat ettiği kaydedilmiştir. (Hatib, *Tarihu Bağdad*, c. 5, s. 46; Ebû İshak İbrahim b. Ali eş-Şirâzî, *Tabakâtü’l-fukahâ*, Dâru’r-Raid el-Arabî, Beyrut 1970, s. 109) Buna göre Hallâc’ın idamında bulunma imkânı yoktur. İbnü’l-Cevzi dâhil çok kişi İbn Süreyc’in Hallâc’ın idamına karşı çıktığını kaydetmiştir. Buna göre ya ölüm tarihinde bir hata vardır ya da idam edildiği tarihten önce de özellikle Vezirler bu talepte bulunmuş ancak İbn Süreyc karşı çıkmıştır. İkinci ihtimal daha güçlüdür. Çünkü Hallâc h. 301 yılından beri takibattadır. Bu süreçte özellikle Vezir Hamid b. Abbas’ın idam için uğraştığı bilinmektedir. Belki de İbn Süreyc’in muhalefeti nedeniyle daha önce idam edilememiş, ancak onun vefatından sonra bu gerçekleşebilmiştir. Buna göre İbrahim b. Şeyban rivayetinde problem vardır

¹⁰⁸ İbnü’s-Sâî, *Ahbârü’l-Hallâc*, s. 92.

¹⁰⁹ Uludağ, “Hallâc-ı Mansur”, c. 15, s. 380.

se o zaman, mücmel kalmamış demektir. (Yani küfrüne hükmedilir). Ancak bunu rivayette İbnü'l-Cevzî tek kalmıştır” demektedir.¹¹⁰

Yine onun nakline göre keşif ehli birisi kabrini ziyaret etmiş ve kabrinden bir nur çıktığını görmüş. Bu kişi diyor ki: “Ya Rabbi, bununla “Ben sizin en büyük Rabbinizim” diyen firavun arasında ne fark var” dedim. Buna şöyle ilham olundu: “Firavun nefisini gördü bizi kaybetti. Bu ise bizi gördü nefisini kaybetti.”¹¹¹ Bu ifadelerden Aliyyü'l-Kârî'nin Hallâc'ın lehinde görüş bildirenlerden olduğu anlaşılmaktadır.

Abdülkahir el-Bağdâdî (ö. 429), Hallâc'ın başlangıçta şatah türü sözler söylediğini, bunlarla Bağdat, Horasan'dan Talekan halkını fitneye düşürdüğünü söylemektedir. Ona göre kalamcılar, fakihler ve sûfiler hakkında ihtilaf etmiştir. Kalam gruplarından biri olan Salimiyye'den bir grubun Hallâc'ın görüşlerini kabul ettiğini ve onun hakikati söyleyen sufilerden saydıklarını söyleyen Abdülkahir el-Bağdâdî, Kadı Ebû Bekir b. Muhammed b. Tayyib el-Eşârî'nin, Hallâc'ın hile ile harikalar gösterdiği kanaatinde olduğunu aktarmıştır.

Fakihlerin de ihtilaf ettiğini söyleyen Abdülkahir el-Bağdâdî'ye göre Ebu'l-Abbas b. Süreyc ölümüne fetva istendiğinde tevakkuf ederken Ebû Bekir Muhammed b. Davud öldürülmesine fetva vermiştir. Cüneyd'in yanında “ene'l-hak/ben hakkım” demiş, Cüneyd “أَنْتَ بِالْحَقِّ / ente bi'l-hakk/ sen Hak ilesin” diye düzeltmiştir.¹¹²

Hallâc'ın nefisini lezzetlerden kesen, gittikçe saflaşan kişilerde beşeriyetten bir şey kalmadığında Hz. İsa'ya hulul ettiği gibi ilahın hulul edeceğini ve yaptığı her şeyin Allah'ın fiili olacağını ve kendisinin de böyle olduğunu iddia ettiği rivayetini aktaran Abdülkahir el-Bağdâdî'ye göre vezir Hamid b. Abbas'ın istediği fetvayı veren Ebû Bekir Muhammed b. Davud'dur.¹¹³ Diğer fakihler de onun fetvasına katılmışlardır. Abdülkahir bazılarının Hallâc'ın batınının sıhhatine el

¹¹⁰ Aliyyü'l-Kârî, *Şerhu's-Şifâ*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1421, c. 2, s. 535.

¹¹¹ Aliyyü'l-Kârî, *Şerhu's-Şifâ*, c. 2, s. 534-535.

¹¹² Abdülkahir el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 246-248.

¹¹³ Bu durum tarihen mümkün değildir. Çünkü Muhammed b. Davud h. 297 yılında vefat etmiştir. Her ne kadar Hallâc'ın aleyhinde olsa bile Hallâc'ın ilk yargılanmasında bile hayatta değildir. Belki onun talebelerinden biri böyle bir fetva vermiş olabilir. Abdülkahir Bağdâdî'nin anlatımında bir insicam yoktur. Rivayetleri karıştırmıştır.

ve ayakları kesilirken söylediği “Tek olana, tek olanı birlemek yeter” sözünü delil getirdiklerini söylemektedir.¹¹⁴

İbnü'l-Hâc, “kulum bana nâfilelerle yaklaşır...” hadisinin açıklamasında şeyhinden nakille Hallâc'a “Allah nerededir” diye sorduklarında “cübbede” dediğini, muhakkiklerin bunu, cübbede kendisinin hiçbir tasarrufu kalmadığını kastettiğini söylemiştir. Ona göre zamanın âlimleri ve salihleri, şeriâtı korumak, hakkı olmayanların bunu kullanarak konuşmasının önüne geçmek için bu gibi sözleri nedeniy- le Hallâc'ın idamına fetva vermişlerdir.¹¹⁵

Demirî (ö. 808) ve Hatib Şirbînî'ye göre, İbn Süreyc'e Hallâc'ın “ene'l-hak” sözü sorulduğunda tevakkuf etmiş, “bu adamın işi bana gizlidir, bir şey diyemem” demiştir. Bununla birlikte Kadı Ebû Ömer, Cüneyd¹¹⁶ ve zamanındaki fakihler bu sözle küfrüne fetva vermişlerdir. Zamanındakilerin de Hallâc hakkında ihtilaf ettiğini, bazılarının çok tazim ederken bazılarının da küfre nisbet ettiğini söylemektedirler.¹¹⁷

Hallâc için en sert ifadeleri kullananlardan biri olan İbn Teymiyye (ö. 728), “Hallâc, sıddık mıdır, zındık mıdır? Allah'tan ittika eden bir veli midir? Hali rahmanî midir yoksa sihir ehlinde göz boyayıcı biri midir? Müslümanların âlimlerinin huzurunda zındık olarak mı öldürülmüştür yoksa mazlum olarak mı öldürülmüştür?” sorusuna şöyle cevap vermiştir:

“Hallâc zındık olarak öldürülmüştür. Bu durum hem kendi ikrarı hem de başkalarının ikrarı ile sabit olmuştur. Öldürülmesi Müslümanların ittifakı ile olmuştur. Kim mazlum olarak öldürüldü derse, ya mülhid bir münafık ya da sapıtmış bir cahildir. Söylediği sözlerin sadece bir bölümü bile katlini gerektirir. Allah'ın müttaki velilerinden biri değildir. İbadet, riyazet ve mücahedelerinin bir bölümü şeytanî,

¹¹⁴ Abdülkahir el-Bağdâdî, *el-Fark*, s. 248-249; Ayrıca bkz. Ebu'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr (Şâhfûr) b. Tâhir b. Muhammed el-İsfahânî el-İsferâyînî, *et-Tebîr fi'd-dîn ve temyîzi'l-fırakâti'n-nâciye 'ami'l-fırakâ'l-hâlikîn*, tahk.: Kemal Yusuf el-Hût, Lübnan 1983, s. 132-134; Abdülkahir'i aynen nakletmiştir.

¹¹⁵ İbnü'l-Hac, Muhammed b. Muhammed el-Abderî el-Fâsî, *el-Medhal*, Dâru't-Turâs, yy. ts., c. 1, s. 21.

¹¹⁶ Cüneyd-i Bağdâdî'nin vefat tarihi h. 297 yılıdır. Hallâc'ın iki yargılanmasına da şahit olmamıştır. Küfrüne fetva verdiği de bilinmemektedir.

¹¹⁷ Demirî, *en-Necmü'l-vehhâc*, c. 9, s. 78; Hatib Şirbînî, *Muğni'l-Muhtâc*, c. 5, s. 428.

bir bölümü nefsanî, bir bölümü de bir yönüyle şeriata uygun bir yönüyle değildir. Hak'la batılı karıştırmıştır.”¹¹⁸

İbn Teymiyye (ö. 728)'ye göre meşayihin çoğunluğu Hallâc'ı kabul etmemiş ve kendi yollarından kabul etmemiştir. Bağdad'a geldiğinde, hakkında Karamita davetçisi olduğu iddiasında bulunulmuş, bunun üzerine küfür ve zındıklık sözleri bulunana kadar hapsedilmiştir. Ona göre buna delil olan sözlerinden biri hac ile ilgili sözleridir. Kadı Ebû Ömer bunu sorunca Hallâc ikrar etmiş ve Hasen el-Basrî'nin “*Kitabu's-Salat*”ından¹¹⁹ aldığı söylemiş, Kadı “yalan söylüyorsun zındık, ben o kitabı okudum” deyince vezir bu dediğini yazmasını istemiş, oradakiler de katlinin vacip olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.¹²⁰

İbn Teymiyye (ö. 728/1328) de *Tarihu Bağdad* başta olmak üzere Hallâc hakkında yazılanları okuduğunu aktarmış ancak her nedense İbnü'l-Cevzî gibi lehine olan rivayetlerden kaçınmıştır.

Hallâc eğer yaşasa idi gözbağcılığı ve şeytanî hallerle çok sayıda cahili fitneye düşürdü diyen İbn Teymiyye, Allah'ın âlim velilerinden hiçbirinin onu tazim etmediğini, *Risale*'sinde biyografisine yer vermesinden hareketle Kuşeyrî'nin Hallâc'ı meşayihden saymadığını iddia etmektedir.¹²¹ İbn Teymiyye, Hallâc'dan aktarılan olağanüstü hallerin keramet değil, göz boyama ve şeytanın, cinlerin yardımıyla yapılan şeyler olduğu kanaatindedir.¹²² Hallâc'ın Hindistan'a sihir öğrenmek için gittiğini iddia eden İbn Teymiyye, onun sihir hakkında bir kitap yazdığını ve kendi zamanına kadar geldiğini, içinde şeytanî sözler olduğunu,¹²³ Hallâc'ın deccallerden biri olduğunda şüphe olmadığını, ölümü sırasında tevbe edip etmediğini bilmediğini söylemektedir.¹²⁴

Hallâc konusunu işlerken vecd ve fena halinde teklifin düşüp düş-

¹¹⁸ İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî, *el-Fetâvâ'l-kübrâ*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1987, c. 3, s. 480.

¹¹⁹ Yukarıda geçtiği üzere diğer kaynaklar bunu “Kitabu'l-İhlas” şeklinde kaydetmişlerdir. Bu hata olsa gerektir.

¹²⁰ İbn Teymiyye, *el-Fetâvâ'l-kübrâ*, c. 3, s. 481.

¹²¹ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, tahk.: Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, Medine 1995, c. 35, s. 111.

¹²² İbn Teymiyye, *el-Fetâvâ'l-kübrâ*, c. 3, s. 482-483.

¹²³ İbn Teymiyye, *Câmiu'r-resâil*, tahk.: Muhammed Raşid Sâlim, Dâru'l-Atâ', Riyad 2001, c. 1, s. 188.

¹²⁴ İbn Teymiyye, *Câmiu'r-resâil*, c. 1, s. 199.

meyeceği, yani söylenen şatahat türü sözlerden sorumlu olunup olunmayacağı hususunu da inceleyen İbn Teymiyye özetle, meşru yolla bu hali yaşayan kişinin sorumlu olmayacağını kabul etmiş, Bayezid-i Bistâmî'ye atfedilen sözlerin hakikatte küfür olduğunu, ancak bunların fena halinde, akıl baştan gittiğinde söylendiğini kabul etmenin daha uygun olduğunu söylemiş ve Bayezid'i mazur kabul etmiştir. Ancak bu sözlerin hakikat ehlinin sözlerinden olmadığını, akıl ve temyiz zayıflığından kaynaklandığını da ilave etmiştir.¹²⁵

Bir topluluğun Hallâc'ın da bu gruptan yani vecd ve fena ehlinde olduğunu zannettiklerini söyleyen İbn Teymiyye'nin¹²⁶ açıklamalarından bunu kabul etmediği anlaşılmaktadır. İbn Teymiyye, Hallâc'ın "ene'l-hak" sözünün Allah'tan bir rivayet olduğu, bu sebeple firavunun "ben sizin en yüce rabbinizim" sözünden farklı olduğu yorumunu, Mutezile'nin "Kur'an mahlûktur" sözünden daha şerli bulmaktadır.¹²⁷

Hallâc'ı zındık olarak gören İbn Teymiyye, ulemanın tevbesini ızhâr eden zındığın öldürülüp öldürülmeyeceğinde ihtilaf ettiğini, bazı âlimlerin tevbe eden zındığın öldürülemeyeceği görüşünde olduklarını ancak çoğunluğun tevbesini ızhâr bile etse zındığını öldürüleceği kanaatinde olduğunu söylemiştir. Bunlara göre bu zina edenin veya hırsızın haddi gibidir. Bunlar mahkeme edildikleri sırada tevbe bile etseler had icra edilir. Ona göre eğer zındığın tevbesi sahîhse ahirette kendisine fayda verir. Hallâc'ın durumu da aynıdır.¹²⁸

İnsanlardan çoğunun Hallâc'ın fikhî bir içtihad sonucu idam edildiği, aslında bunun hakikate muhalif olduğunu zannetmekte diyen İbn Teymiyye'ye göre Hallâc, Kur'an'a muaraza yazabileceğini söylemesi, hacla ilgili sözü ve başka küfre müncer sözleri sebebiyle öldürülmüştür ve bu hususta Rasûlullah'ın peygamberliğine şahadet eden Müslümanlar, âlimleri, abidleri, fakihleri, dervişleri ve sûfileriyle ittifak etmiştir.¹²⁹

5. Değerlendirme

¹²⁵ İbn Teymiyye, *Minhâcu's-sünne*, tahk.: Muhammed Reşad Salim, Suud 1986, c. 5, s. 357-358; İbn Teymiyye, *Mecmûu'l-fetâvâ*, c. 8, s. 312-313.

¹²⁶ İbn Teymiyye, *Mecmûu'l-fetâvâ*, c. 8, s. 313-317.

¹²⁷ İbn Teymiyye, *Câmiu'r-resâil*, c. 1, s. 158.

¹²⁸ İbn Teymiyye, *el-Fetâvâ'l-kübrâ*, c. 3, s. 481.

¹²⁹ İbn Teymiyye, *Mecmûu'l-fetâvâ*, c. 8, s. 316.

Hallâc'ın hayatını, yargılanmasını, kendisinden nakledilen sözleri ve eserlerini incelediğimizde lehinde olanları da aleyhinde olanları da haklı çıkaracak hususlar bulunduğunu görmekteyiz. Aleyhinde olanlar şu hususları öne sürmüşlerdir:

1- Hallâc, hulul iddiasındadır. Buna da bir kısmını yukarıda verdiğimiz çeşitli şiirleri ve sözleri özellikle de “ene'l-hak” sözü delildir.

2- İnsanları gözbağcılık ve sihirle aldatmaktadır. Bununla ilgili çeşitli rivayetler aktarılmıştır.

3- Asıl inancını gizlemektedir. Bu sebeple tebliği için gittiğini söylediği şehirlerdeki kişilerle rumuzlu yazışmaktadır.

4- İslam'ı yıkmak için çeşitli karışık sözler söylemekte ve ibadetleri iptal edecek şekilde hac, oruç, namaz için tarifler yapmaktadır.

5- Eğer hakkında iddialar doğru olmasa idi zamanının önemli kadıları ve fakihleri idamına onay vermezdi.

Kanaatimizce şu hususlar lehinde olanları haklı çıkarmaktadır:

1- Aleyhinde olanların nakline göre bile idam hükmü veren kadılar bu hükmü Vezir Hamid b. Abbas'ın zoru ile vermiş ve imzalamıştır. Rivayetlerden Vezirin zorla delil topladığı anlaşılmaktadır. Yargılama esnasında yürütme bir taraf olarak mahkemede bulunmuş ve hâkimlere baskı yapmıştır. Hâlbuki eğer davacı ise davalı ile aynı konumda olmalı ve ona göre davranılmalı idi. Bir diğer husus da Kadı Ebû Ömer'in daha yargılama devam ederken “ihzas-ı rey”de bulunmasıdır. Bunlar yargılamada bağımsızlık, tarafsızlık ve hakkaniyet kaidelerine dikkat edilmediğini göstermektedir. Bu da verilen hükme gölge düşürmektedir.

Bazı araştırmacılar mahkemenin bir mezalim mahkemesi olduğunu söylemişlerdir.¹³⁰ Vezir Hamid b. Abbas'ın Halife'den izin istemesi ve süreç de bunu göstermektedir. Ancak Halife Muktedir'in mezalimle yetkilendirdiği vezirleri Ebu'l-Hasen Ali b. Furat ve Ali b. İsa'dır.¹³¹ Bu da Hamid b. Abbas'ın talebiyle kurulmuş olsa bile halife tarafından yargılama yetkisinin vezire değil Kadı Ebû Ömer'e verildiği anlaşılmaktadır. Bu durumda vezirin mahkemede bulunması normal olsa

¹³⁰ Vecdi Akyüz, *İslam Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim (Divan-ı Mezalim)*, İFAV Yay, İstanbul 1995, s. 107-108.

¹³¹ Akyüz, *İslam Hukukunda Yüksek Yargı*, s. 84.

bile bu durum vezirin baskı yapması ve mahkemenin bağımsızlığına ve tarafsızlığına gölge düşürmesi durumunu değiştirmemektedir.

2- Hicri 301 ile 309 arasında saray çevresinde zorunlu ikamet ve ev hapsine tutulmuş, bu süreçte kendisinden şeriata ters bir şey nakledilmemiş, görülmemiştir.

3- “Kitaplarıma bakın orada ehlisünnet harici bir şey yok” dediğinde kimse bunun aleyhinde bir delil getirmemiştir.

4- Kendi yazdığı risalelerden getirilen tek delil hacla ilgili rivayettir ki bu rivayette de farz olan haccı inkâr ettiğine dair hiçbir şey yoktur.

5- “Ene'l-Hak” ifadesi yargılaması sırasında gündeme gelmemiştir ve bu söz çok rahat tevil edilebilecek bir sözdür. Kendisinden nakledilen buna benzer ifadeler de tevil edilebilecek ifadelerdir.

6- Karamita'dan olduğu iddiasının gerçek olmadığı da çok nettir. Çünkü ne Karamita'nın hâkim olduğu yerlere gitmiş, ne de onların propagandasını yapmıştır. Belki Karamita'nın bazı fikirlerinden etkilenebilir. Ancak bu durum bir kişinin idamını gerektirmez.

7- İdam edilmeden önce kendisinden nakledilen sözler, idam sırasındaki tavrı ve sözleri şeriata uygun sözlerdir. İdamı sırasında oradaki bağlılarına 30 veya 40 gün döneceğini söylediği rivayeti nedense o kadar kalabalık içinden sadece bir kişiden gelmiştir.

8- Bazı güçlü âlimler küfrüne kail olmuşlar ancak en az onlar kadar hatta onlardan daha güçlü âlimler küfrüne kail olmamış bunların bir kısmı tevakkuf etmiş bir kısmı da Hallâc lehinde görüş bildirmiştir. Böyle durumlarda, bir mümine kâfir dememek için, ihtiyat yolunu tercih edip mümin diyenlerin görüşünü almak uygundur.

9- Daha önce ulûhiyet iddiasında bulunmuş olduğu kabul edilse bile, son döneminde en azından zahiren tevbe ettiğinin kabul edilmesi gerekir. Zahiren de olsa tevbe ettiğinde, zahire göre hükmedilmesi kaidesince gereğinin yapılması gerekirdi. Kaldı ki, eğer zahiren düzgün gözüксе bile en azından öldürülürken gerçek akaidini ortaya koyması gerekirdi. Herhalde bunu fark ettiği için İbnü'l-Cevzî, “yalancı bir adamdı, ölene kadar insanların akıllarıyla alay etti” demiştir. Ancak niçin böyle yaptığının bir açıklaması yoktur.

10- Kendisinden nakledilen tevhidle ilgili sözlerin çoğunluğu¹³² ehlisünnet inancına uygundur. Ehlişünnet inancına uymayanlar da tevil edilebilir durumdadır. Ayrıca onun adına sözler de uydurulmuş olabilir. Nitekim kendisi, bağlı olduğunu söyleyenlerin iddialarını kabul etmemiş ve kadılar da bu sebeple o kişilerin şهادetleri ile hüküm vermemişlerdir.

Sonuç olarak, Hallâc'ın idamına giden süreç uzun bir süreçtir. H. 301 yılında tutuklanmış, sekiz yıl tutuklu kalmıştır. Bu sürede her ne kadar saray hacibi Nasr el-Kuşûrî ve halife Muktedir'in annesi sebebiyle kendine bir yer ayrılrsa, ziyaretçi kabul etse de daimi bir gözetim altındadır. Eğer zındıklık faaliyeti varsa bile bu gözetim altında iken bunu sürdürme imkânı yoktur. Kaldı ki bu süreçte kendisinden ehlişünnete mugayir bir söz işitilmediğini aleyhindeki kaynaklar da yazmaktadır. Karmatî veya siyasî hedef gözetilen bir grupla bağlantısı olma ihtimali de çok düşük bir ihtimaldir. Kendisinin bu hususta bir sözü bilinmediği gibi, Hallâc bahane edilerek ortaya çıkan bir ayaklanma da bilinmemektedir. Nitekim ilk yargılama esnasında gündeme gelen bu iddia ikinci yargılamada gündeme gelmemiştir.

İlk yargılamada hakkındaki iddialar idamına yeterli olmaz iken bu uzun gözetim sürecinde ne gibi bir değişiklik olmuştur da idam hükmü çıkmıştır sorusunun kaynaklarda net bir açıklaması yoktur. Hallâc'ın idamına geniş yer ayıran elimizdeki Hallâc dönemine en yakın kaynaklar olan Arîb b. Sa'd'ın *Sıla'sı*, Hatîb Bağdâdî'nin *Tarih'i*, İbn Miskeveyh'in *Tecarib'inde*¹³³ aktardıkları idamın siyasî nedenlerle olduğu izlenimini vermektedir. Çünkü Halife Muktedir'in dönemi Abbasî hilafetinin zayıfladığı, devletin Zenc isyanından sonra Karmatîlerle uğraştığı bir dönemdir. Bu sebeple toplumda huzursuzluk çıkarabilecek, ayrı bir grup oluşturabilecek hareketler takip edilmektedir. Vezir Hamîd b. Abbas'ın, Halife Muktedir'i, eğer idam kararını onaylamazsa halk arasında kargaşa çıkacağını söyleyerek korkutması da siyasî yönü belli etmektedir. Aktarılanlardan anlaşıldığı-

¹³² Bir kısmı için Bkz. İbnü's-Sâî, *Ahbârü'l-Hallâc*, s. 67-68, 72, s. 77, 81, 87; Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Zeynü'lislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik, *er-Risâle*, Daru'l-Cil, Beyrut 1990, c. 1, s. 30.

¹³³ Üsluplarından bu üç yazarın da Hallâc'ın idamını haklı bulanlardan olduğu anlaşılmaktadır.

na göre Hallâc'ın coşkun, cezbeli ve cüretli bir yapısı vardır. Bu da halktan insanların rağbetini sağlamakta ancak içinde yer aldığı sûfiler dâhil bazı insanlar arasında da huzursuzluğa yol açmaktadır. Çeşitli şehirlerde davet için dolaşırken çok sayıda insanı başına toplaması dikkat çekmiş olmalıdır. Bu süreçte söylediği bir kısım sözlerin batınîliğe benzemiş olması da onun ilk tutuklanmasında Karmatîlerle ilişkilendirilmesine yol açmış olmalıdır. Herhalde hapsedilmesi de ayrı bir grup oluşturmaya engel olmak maksadıyladır.

Kanaatimizce Hallâc'ın başını asıl olarak saray çevresinde etkinlik kazanması ve başta Vezir Hamid b. Abbas olmak üzere zulme varan uygulamalar yapan idarecilere yaptığı eleştiriler yakmıştır. Saray çevresinde etkinlik demek, devlete nüfuz etmek ya da en azından saray içindeki çekişmelerde etkin olmak demektir. Hallâc'ın saray çevresinde başta Vezir Hamid b. Abbas olmak üzere bazı devlet görevlileri arasında yeterli güveni kazanamadığı anlaşılmaktadır. Dönemin fakihlerinden de başta zahirî âlimler olmak üzere bazı fakihlerin hatta sûfilerin aleyhte olması da hakkındaki ithamların devam etmesini temin etmiş olmalıdır. Saray çevresindeki etkisini kırma imkânı bulamayan vezir Hamid b. Abbas'ın dönemin ruhuna uygun bir şekilde, sûfî birini dinî bir iddia ile mahkûm etme yolunu araştırmış ve bunu da çeşitli zorlama ile elde etmiş görünmektedir. Belki de siyasî bir iddia ile yargılama imkânı olmadığı için bu yola başvurmuştur. Ancak dönemin fukahasının önemli kısmının bu karara bir itirazının olmaması, hatta olumlu bakması Hallâc'ın sözlerinde ve durumunda sıkıntılı veya tehlikeli hususlar olduğunu kabul ettiklerini göstermektedir.

Abdullah Kartal, Hallâc'ın yargılanıp idam edilmesini, tasavvufun yargılanması ve idam edilmesi; fakihlerin sufilere yönelik açık, sert ve son uyarısı olarak yorumlamıştır.¹³⁴ Her ne kadar döneminde çok sayıda fakihin ona karşı olması yorumu kısmen doğrulasa da biraz abartılı bir hükümdür. Çünkü Hallâc'ın idam kararını daha zamanında kabul etmeyen fakihler bulunmaktadır ve bu idamların devamı gelmemiştir. Hatta Hallâc'ın bağlıları olduğunu söyleyenlere bile özellikle bir takibat yapıldığı bilinmemektedir. Ayrıca dönemden aktarılan rivayetler tasav-

¹³⁴ Abdullah Kartal, *Tasavvufun Oluşumu Şeriat ve Hakikat İlişkisi*, Emin Yayınları, Bursa 2015, s.138.

vufun yargılanmasını değil de tasavvufa sınır çizme gayretini göstermektedir. Çünkü sûfiler arasında çok sayıda fakih bulunmaktadır.

İlk kaynakların aktardığı mahkemede idamına sebep gösterilen rivayet hacla ilgili sözüdür ki onun bununla hac ibadetini iptal etmek istemediği bellidir. Çünkü kendisinin üç kez hac yaptığı nakledilmiştir. Hac yapmak isteyip de yapamayanlara hac sevabı almak için bir çözüm göstermektedir. Kendi nakline göre de bunu Hasen el-Basrî'ye ait bir risaleden almıştır. Belki kendisinin okuduğu risalede böyle bir rivayet vardır; Kadı Ebû Ömer'in okuduğu risalede ise böyle bir rivayet bulunmamaktadır. Belki de bu rivayet Hasan el-Basrî'ye atfedilen bir uydurmadır. Böyle bir durumda yapılacak olan ne kastettiğini sormak, yanlış bir yorum yapıyorsa doğrusunu açıklayıp gerekiyorsa tevbesini istemektir. Sadece bununla idam hükmü verilemeyeceği çok açıktır.

Küfrüne delil getirilen sözlerin de tevhide aşırı vurgu yapan sözlerin de ne kadarının Hallâc'a ait olduğu net olarak belli değildir. Muhtemelen hem aleyhinde olanlar idamı haklı göstermek için; lehinde olanlar da onun inancının düzgünlüğünü anlatmak için onun söylemediği bazı sözleri ona atfetmişlerdir.¹³⁵ Bununla birlikte ona ait olduğu kesin kabul edilen *Tavasın* kitabı elimizdedir ve bu kitaptaki sözleri, hakkındaki ulûhiyet, hulul vb. iddiaları doğrulamamaktadır. Yukarıda tercümesini verdiğimiz “ene'l-hak” sözünün geçtiği beyitte de bu sözden “Ben Allah'ım” gibi bir ifadenin kastedilmediği açıkça bellidir. Kitapta özellikle şeytanla ilgili, Allah'ın insandaki tecellisi ile ilgili zahiren problemler cümleler yer alsa da¹³⁶ bütün olarak bakıldığında Hallâc'ın kulluğunun farkında olduğu, ilahlık iddiasında bulunmadığı net olarak anlaşılmaktadır.¹³⁷

Küfrüne delil getirilen bir sözü kendisine sorulduğunda tevil etmiş; dönemin hadisçi sûfilerinden İbn Atâ¹³⁸, Hallâc'ın bu fikirlerini benimsediğini söylemiş ancak yargılanmamış, idam edilmemiş, bunu yerine Vezir Hâmid b. Abbas'ın zulmüne uğramıştır.¹³⁹ Küfre müncer

¹³⁵ Mesela bkz. İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-nihaye*, c. 11, s. 134.

¹³⁶ Mesela bkz. Hallâc, *Kitabü't -Tavasın*, s. 189-194; tercümesi, s. 109-116.

¹³⁷ Bu hususta bkz. Hallâc, *Kitabü't -Tavasın*, s. 209.

¹³⁸ Ahmed b. Muhammed b. Atâ, sûfilerin ileri gelenlerindedir. H. 309 yılında Vezir Hamid'in işkence ettirmesi sebebiyle ölmüştür. Hadis râvisidir. (Bkz. İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-nihaye*, c. 11, s. 144)

¹³⁹ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-nihaye*, c. 11, s. 139.

bir sözü varsa bu irtidata girmektedir ve fakihlerin ittifakıyla irtidat eden bir kişiye öncelikle tevbe teklif edilmelidir.¹⁴⁰ İbn Teymiyye bu hükmü bildiğinden Hallâc'ı zındık olarak nitelemiştir. Fakihler arasında ihtilaf olmakla birlikte çoğunluk zındığa tevbe teklif edilmeyeceği, mahkemeye getirildikten sonra yapacağı tevbenin de kabul edilmeyeceği kanaatindedir. Yine çoğunluğa göre mahkemeden önce zındığın tevbesi muteberdir.¹⁴¹ Zındığın çeşitli tarifleri olmasına rağmen burada kastedilen, müslüman görünüp de İslam'ı yıkmak için uğraşan başka inançta olan kişilerdir.

Yukarıda zikrettiğimiz üzere sekiz yıl gözetimde kalan Hallâc'ın böyle bir faaliyette bulunma ihtimali çok çok düşüktür. Nitekim mahkemede böyle bir suçlama da yapılmamıştır. Eğer böyle bir durum var ise ilk mahkemede bu kararın verilmesi gerekirdi. İbn Teymiyye'nin ima ettiği zındıklığın ilk mahkemede anlaşılmadığı, bu uzun tutukluluk süresinde açığa çıktığı iddiası da zayıf bir iddiadır. Çünkü Vezir Hamid b. Abbas'ın küfrüne delil olarak sunduğu deliller ve şahitlikleri mahkeme kabul etmemiş, ancak hacla ilgili sözü itibariyle mahkeme başkanı tarafından “ey kanı helal” ifadesi kullanılmıştır. Hacla ilgili sözün elfaz-ı küfürden kabul edilmesi problemlidir, ancak öyle kabul edilse bile yapılacak olan tevbe teklif etmektir. Başka bir delil olmadan sadece bununla zındıklığa hükmedilemeyeceği aşikârdır. Zaten Hallâc bu sırada kendisinin ehlisünnet inancı üzere olduğunu özellikle vurgulamış ancak dinlenmemiştir.

Burada bir de Hallâc'ın idam şekline değinmek yerindedir. Mürted hatta zındık olduğu kabul edilse bile böyle bir ceza verilmesinin fıkıhta bir yeri bulunmamaktadır. Kadı İyaz'ın vahşete varan bu cezaları

¹⁴⁰ Bkz. İrfan İnce, “Ridde”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ridde#1> (19.10.2019).

¹⁴¹ Ayrıntılar için bkz. eş-Şâfiî, Muhammed b. İdris, *el-Umm*, Beyrut 1990, c. 1, s. 295; el-Kevsec, İshak b. Mansur Ebû Ya'kub el-Mervezî, *Mesâilü Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Râheveyh*, Medine 2002, c. 7, s. 3723-24; İbn Abidin, Muhammed Emin b. Umer, *Reddül-Muhtar ale'd-Dürril-Muhtar*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1992, c. 4, s. 235-236; Gazzâlî, *el-Vesît*, tahk.: Ahmed Mahmud İbrahim – Muhammed Muhammed Tamir, Dâru's-Selam, Kahire 1417, c. 6, s. 428; İbn Rüşd el-Cedd, Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî el-Endelüsî, *el-Beyân ve't-tahsil*, tahk.: Muhammed Haccî ve arkadaşları, Beyrut 1988, c. 16, s. 388, 391; Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah b. Yunus es-Sikillî, *el-Câmi' li-mesâilil-Müdevvene*, Dâru'l-Fikr, 2013, c. 22, s. 275; Ahmed b. Guneym Şihâbuddin en-Nefrâvî Mâlikî, *el-Fevâkihu'd-Devvânî*, Dâru'l-Fikr, 1995, c. 2, s. 199.

Hız. Ali'yi delil göstererek meşrulaştırmaya çalışması zayıftır. Öncelikle Hız. Ali'nin kendisine ilah diyen birini yakarak idam etmesi daha sonraki ulema tarafından genel bir kural olarak algılanmamıştır. Ayrıca Hız. Ali'nin bu cezası esas alınsa bile 1000 değnek vurmak, ardından el ve ayak kesmek, ardından kelle uçurmanın delili ne olacaktır? İdam cezasının tatbikinde genel kaide insanî ölçülerin dışına çıkılmamasıdır. Bu sebeple idam cezaları, eğer recm cezası ile eşkiyaya (teröristlere) verilen cezalar gibi nasla belirlenmiş bir ceza değilse, kişiye en az acı verecek şekilde uygulanmalıdır. Ayrıca cenazenin yakılması gibi bir uygulama kabul edilmemiştir. İdam edilen kişinin cenazesi yakınlarına verilir ve defnedilmesine müsaade edilir.¹⁴² Belki de bu sebeple Hallâc'ın şiddetli aleyhinde olanlar bile, Kadı İyaz haricinde, cezayı meşrulaştıracak sözler söylememişler, sükûtle geçmişlerdir.

Bütün bunları değerlendirdiğimizde Hallâc-ı Mansur'un delil yetersizliği sebebiyle hakkındaki suçlamalardan beraatına; bununla birlikte insanların kafasını karıştıracak sözler söylemekten uzak durması için uyarılmasına karar verilmesinin daha uygun olduğu kanaatindeyiz. Eğer başka faaliyetlerinden şüphe devam ediyorsa Bağdat'ta zorunlu ikametine de hükmedilebilirdi.

Bizim bu değerlendirmemiz fıkıh çerçevesinde yaptığımız, yargılanmasına dönük bir kanaattir. Bununla Hallâc'ın velî veya hakikate ulaşanlardan olduğunu ifade etmiş bulunmamaktayız. Biz “yalancı idi insanları kandırıyordu”, “hakikate ulaşmıştı; vecd halinde konuşuyordu” gibi sözlerin sübjektif değerlendirmeler olduğu kanaatindeyiz. Burada, mahkemede zahire ve eldeki delillere göre yargılama yapma ilkesine riayetle bu kanaate vardığımızı belirtmek isteriz. İnsanların iç dünyası Allah'a aittir.

Kaynakça

Akyüz, Vecdi, *İslam Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim (Divan-ı Mezâlim)*, İFAV Yay., İstanbul 1995.

¹⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz. Şükrü Özen, “İnfaz”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/infaz> (19.10.2019).; Münteha Maşalı, “Ölüm Cezası”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/olum-cezasi> (19.10.2019).

- Aliyyü'l-Kârî, Ebu'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî, *Şerhu's-Şifâ*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1421, c. 1-2.
- Arîb b. Sa'd el-Kurtûbî, *Sılatü Târîhi't-Taberî*, Leiden 1898.
- _____, *Sılatü Târîhi't-Taberî (Tarihu't-Taberî içinde)*, Dâru't-Türâs, Beyrut 1387, c. 1-11.
- Attâr, Ebû Hâmid Ferîdüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm-i Nîsâbüri, *Tezkiretü'l-Evliyâ (Evliya Tezkireleri)*, trc. Süleyman Uludağ, Kabcacı Yayinevi, İstanbul 2007.
- Cebeciođlu, Ethem, "Hallâc-ı Mansur", *Ank. Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, c. 30, s. 346-347.
- Cessas, Ebû Bekir Ahmed b. 'Alî er-Râzî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, tahk.: Abdüsselam Muhammed Ali Şahin, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1994, c. 1-3.
- Demirî, Ebû'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. İsâ el-Kâhirî eş-Şâfiî, *en-Necmü'l-vehhâc fî şerhi'l-Minhac*, Dâru'l-Minhac, Cidde 2004, c. 1-10.
- Diyarbekrî, Kâdî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen ed-Diyârbekrî, *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefis*, Dâru Sadr, Beyrut ts., c. 1-2.
- Durmuş, İsmail, "İbnü'l-Mu'tez", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnül-mutez> (01.12.2019).
- Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak ve beyânu firkatî'n-nâciye*, Dâru'l-Âfâk 1977.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *İhyâu ulûmiddin*, Dâru'l-Marife, Beyrut ts., c. 1-4.
- _____, *el-Vesûl*, tahk.: Ahmed Mahmud İbrahim – Muhammed Muhammed Tamir, Dâru's-Selam, Kahire 1417, 1-7.
- _____, *Mişkâtü'l-envar*, Dâru'l-Kavmiyye, Kahire ts.
- Hallâc, Ebu'l-Mugîs el-Hüseyin b. Mansûr el-Beyzâvî, *Kitabü't-Tavâsin*, haz.: Rıdvan es-Seh, yy. ts.
- Hatib el-Bağdâdî, Ebûbekir Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Tarihu Bağdad*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2002, c. 1-24.
- Hatib Şirbinî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî el-Kâhirî, *Muğni'l-Muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1994, c. 1-6.

- Hizmetli, Sabri, “Karmatîler”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/karmatiler> (13.10.2019).
- Hucvirî, Ebû'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî el-Hucvîrî, *Hakikat Bilgisi (Keşfu'l-Mahcûb)*, terc. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul 2014.
- İbn Abidin, Muhammed Emin b. Umer, *Reddü'l-Muhtar ale'd-dürri'l-Muhtar*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1992, c. 1-6.
- İbn Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî, *Kânuunû't-te'vîl*, tahk.: Muhammed es-Süleymânî, Beyrut 1986.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî eş-Şâfiî, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Dâru'l-Fikr, yy. 1986, c. 1-15.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, *Tecaribü'l-ümem ve teâkubu'l-himem*, Suruş, Tahran 2000, c. 1-7.
- İbn Receb, Ebu'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, tahk. Abdurrahman b. Süleyman, Mektebetü'l-Ubeykan, Riyad 2005, c. 1-5.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî el-Endelüsî, *el-Beyân ve't-tahsil*, tahk.: Muhammed Haccî ve diğeri, Beyrut 1988, c. 1-20.
- İbn Teymiyye, *el-Fetâvâ'l-kübrâ*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1987, c. 1-6.
- _____, *Mecmûu'l-fetâvâ*, tahk.: Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, Medine 1995, c. 1-35.
- _____, Ebu'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecciddîn Abdisselâm el-Harrânî, *Câmiu'r-resâil*, tahk.: Muhammed Raşid Sâlim, Dâru'l-Atâ', Riyad 2001, c. 1-2.
- _____, *Minhâcu's-sünne*, tahk.: Muhammed Reşad Salim, Suud 1986, c. 1-9.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam fî tarihi'l-ümem ve'l-mülûk*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1992, c. 1-19.
- _____, *Saydu'l-hâtır*, haz. Hasen el-Mesâhî Süveydan, Dâru'Kalem, Dımeşk 2004.
- _____, *Telbisü'l-iblis*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2001.

- İbnü'l-Hac, Muhammed b. Muhammed el-Abderî el-Fâsî, *el-Medhal*, Dâru't-Turâs, yy. ve ts., c. 1-4.
- İbnü's-Sâî, Ebû Tâlib Tâcüddîn Alî b. Enceb b. Osmân el-Hâzin el-Bağdâdî, *Ahbâru'l-Hallâc*, tahk. Mevkuf Fevzi el-Cebr, Dâru't-Talîa el-Cedîde, Dimeşk 1977.
- İnce, İrfan, "Ridde", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ridde#1> (19.10.2019).
- İsferâyînî, Ebu'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr (Şâhfûr) b. Tâhir b. Muhammed el-İsfahânî, *et-Tebîr fi'd-dîn ve temyîzi'l-fırkati'n-nâciye 'ani'l-fıraki'l-hâlikîn*, tahk.: Kemal Yusuf el-Hût, Lübnan 1983.
- Kadı İyaz, Ebu'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *eş-Şifa bi tarîfi hukuki'l-Mustafâ*, Dâru'l-Feyha, Amman 1407, c. 1-2.
- Kartal, Abdullah, *Tasavvufun Oluşumu Şeriat-Hakikat İlişkisi*, Emin Yayınları, Bursa 2015.
- Kelâbâzî, Ebû Bekr Tâcüliislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb el-Buhârî, *et-Taarruf*, Mektebetü'l-Hancı, Kahire 1994.
- _____, *Doğuş Devrinde Tasavvuf (et-Taarruf)*, terc. Süleyman Uludağ, Dergah Yay., 4. Baskı, İstanbul 2014.
- El-Kevsec, İshak b. Mansur b. Behram Ebû Ya'kub el-Mervezî, *Mesâilu Ah-med b. Hanbel ve İshak b. Râheveyh*, Medine 2002, c. 1-9.
- Köse, Saffet, "İbn Dâvûd ez-Zâhirî", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-davud-ez-zahiri> (20.10.2019)
- Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Zeynüliislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *er-Risâle*, Daru'l-Cil, Beyrut 1990, c. 1-2.
- Madazlı, Ahmet, "İbn Şüreyh", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-sureyh> (15.10.2019).
- Massignon, M. Louis, *The Passion of al Hallaj: The Mystic and Martyr of Islam*, İngilizceye terc. Herbert Mason, Princeton University Press, New Jersey 1982, c. 1-4.
- _____, *İslam'ın Mistik Şehidi Hallâc-ı Mansur'un Çilesi*, terc. İsmet Birkan, Ar-dıç Yayınları, Ankara Mayıs 2006. Maşalı, Münteha, "Ölüm Cezası", *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/olum-cezasi> (19.10.2019).
- Nefravî, Ahmed b. Guneym Şihâbuddin en-Nefrâvî, *el-Fevâkihu'd-Devvânî*, Dâru'l-Fikr, 1995, c. 1-2.

- Özen, Şükrü, “İnfaz”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/infaz> (19.10.2019).
- Öztürk, Yaşar Nuri, *Enel Hak İsyamı Hallâc-ı Mansur*, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul 2012, 6. Baskı, c. 1-2.
- _____, *Hallâc-ı Mansur ve Eseri (Kitâbü't-Tavâsin)*, İstanbul 1976.
- Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Alî b. Muhammed es-Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma'*, Daru'l-Kütübü'l-Hadisîyye, Mısır 1960.
- Sıkkılı, Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh b. Yunus, *el-Câmî' li-mesâilil-Müdevvene*, Dâru'l-Fikr, 2013, c. 1-26.
- Sülemî, Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed Ebû Abdurrahman, *Tabakâtü's-süfiyye*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1998.
- Sürûr, Tâhâ Abdülbâkî, *el-Hallâc (Şehîdü't-tasavvufî'l-İslâmî)*, Dâru'n-Nehdâ, Kahire ts.
- Şirâzî, Ebû İshak İbrahim b. Ali eş-Şirâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, Dâru'r-Raid el-Arabî, Beyrut 1970.
- Uludağ, Süleyman, “Amr b. Osmân b. Küreb el-Mekkî”, *DİA*, c. 3, s. 90.
- _____, “Hallâc-ı Mansur”, *DİA*, c. 15, s. 377-381.
- _____, “Hallâc-ı Mansûr”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/Hallâc-i-mansur> (21.11.2019).
- Şâfiî, Muhammed b. İdris, *el-Ümm*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1990, c. 1-8.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî, *Târîhu'l-İslâm ve vefyâtü'l-(tabakâtü'l-)meşâhîr ve'l-a'lâm*, tahk.: Ömer Abdüsselam et-Tedmirî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1993, c. 1-52.
- Zirikli, Hayrettin, *el-A'lâm:kâmûsü terâcim li-eşherî'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müstârebîn ve'l-müsteşrikîn*, Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, Beyrut 2002, c. 1-8.